

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANDA FİSKAL DAYANIQLILIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN DÖVLƏT
MEXANİZMİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRIORITYLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

KAMİLLİ NİCAT ADİL OĞLU

BAKI – 2019-cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh

_____ (imza)

“ ___ ” _____ 20__ -ci il

**“AZƏRBAYCANDA FİSKAL DAYANIQLILIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN DÖVLƏT
MEXANİZMİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRİORİTETLƏRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə Menecmenti

Qrup: 640

Magistrant
Kamilli Nicat Adil oğlu

_____

Proqram rəhbəri
i.e.n.,dos. Seyfullayev İ.Z.

_____

Elmi rəhbər
i.e.n., dos. İbrahimov Z.H

_____

Kafedra müdiri
i.e.d.,prof. Kəlbiyev Y.A.

_____

BAKI – 2019

Summary

The relevance of the research. Although there is a lot of work to improve fiscal policy in our republic, there are some problems in this area. In addressing these problems, the state should take into account national and regional principles, based on the experience of developed countries in implementing a single financial policy. In this regard, the "State mechanism for fiscal sustainability in Azerbaijan and the priorities of its improvement" is one of the topical issues in the modern stage of economic development.

Purpose and tasks of the research. The main purpose of the dissertation is to provide a comprehensive analysis of fiscal policy in the country, to identify ways to evaluate its effectiveness, to identify the main directions of the tax policy in the country, and to make recommendations to improve efficiency in modern conditions by defining ways of development in new directions.

As the duties of the dissertation:

- Objectives and tasks of fiscal policy;
- Impact of tax policy in the Republic of Azerbaijan on socio-economic development;
- The role of budget expenditures in the formation of fiscal policy;
- The role of tax burden in determining the effectiveness of tax policy.

Theoretical and methodological basis of dissertation work. During the evaluation of materials, economic analysis, comparative analysis, generalization, graphic studies, analysis-synthesis methods were used.

Research information base. Dissertation is widely used in statistical materials, tables and other statistical data on the fiscal policy of local and foreign economists, the Tax Code, textbooks, monographs, articles of local and foreign economists, the official website of the Ministry of Taxes, the Ministry of Finance and the State Statistical Committee.

The practical significance of the dissertation work is that it is a scientific research work to improve efficiency in the process of fiscal policy improvement in the financial system of this work, the practical importance of recommendations and suggestions.

Key words: profit, income, finance, state

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I FƏSİL: FİSKAL SİYASƏT VƏ ONUN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	9
1.1. Dövlətin fiskal siyasətin nəzəri və konseptual əsasları	9
1.2. Fiskal siyasət nəzəriyyələri	15
1.3. Dövlətin fiskal siyasətinin mahiyyəti və prinsipləri	24
FƏSİL II. DÖVLƏTİN FİSKAL TƏNZİMLƏNMƏ MEXANİZMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	29
2.1. Büdcə xərclərinin fiskal siyasətin formalaşmasında rolu və yeri.....	29
2.2. Müasir şəraitdə dövlətin fiskal siyasətin təməl istiqamətləri	37
2.3. Maliyyə böhranında dövlətin fiskal siyasətinin əsas tənzimləmə aləti olaraq funksiyası.....	41
FƏSİL III AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏTİN FİSKAL DAYANAQLILIĞIN ARTIRILMASI YOLLARI	48
3.1. Dövləti gəlirlərinin və vergilərin tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi.....	48
3.2. Fiskal dayanaqlılığa dövlət dəstəyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	51
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	65
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	68
Cədvəllərin siyahısı.....	72
Qrafiklərin siyahısı.....	72

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Makroiqtisadi dəyişməzliyin alınmasında məqsədyönlü maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi tənzimləmə tədbirləri içərisində ilk növbədə məhz tarazlaşdırılmış maliyyə -büdcə siyasətinin aparılması ölkədə makroiqtisadi sabitliyin saxlanmasına həlledici təsir göstərir.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında maliyyə -büdcə sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun hüquqi bazasının ərsəyə gətirilməsi, güzəştlərin və vergi yükünün azaldılması nəticəsində vergitutma bazasının genişləndirilməsi, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun həvəsləndirilməsinə, xırda və orta sahibkarlıq ucun əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilən siyasətin həyata keçirilməsi istiqamətində reallaşdırılmış mühüm işlər hazırda Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfində uğurla davam etdirilməkdədir. Dövlət büdcəsinin və maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi və onu tənzimləyən normativ aktların beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədilə bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə aparılmış müvəffəqiyyətli sosial-iqtisadi islahatlar hesabına dövlətin iqtisadi tərəqqisi ilə bərabər maliyyə - büdcə sistemi də tərəqqi etmişdir. Müasir şəraitdə ölkəmizdə həyata keçirilən maliyyə siyasəti iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə nail olunmasına, əldə edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf sürətinin qorunub saxlanmasına, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasına, milli maraqlarımızın beynəlxalq səviyyədə təmin olunmasına, qeyri-neft sahəsinin və sahibkarlığın tərəqqi etdirilməsinə, sosial və istehsal quruluşların yeni tələblər əsasında yaradılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə situasiyadan asılı olaraq maliyyə -büdcə siyasətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi aktual bir problem olaraq qalır. Müasir dövrdə AR-da vergi siyasətinin və bu siyasətin vacib forması hesab edilən vergi-büdcə siyasətinin bazar iqtisadiyyatına müvafiq həyata

keçirilməsi, onun əlverişli təşkil prinsip, metod və mexanizmlərin tədqiqi və təhlili aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bütün dövrlərdə fiskal dayanıqlılığın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin prioritetlərinin öyrənilməsi problemi iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Fiskal siyasətin təkmilləşdirilməsi probleminin tədqiqi, fiksəl bazanın böyüdülməsi yollarının tədqiq edilməsi, büdcə xərclərinin əlverişliliyinin çoxaldılması kimi mövzular iqtisad elmi tərəfindən ayrı-ayrı səviyyələrdə öyrənilmişdir. Tədqiq edilən problemin nəzəri, metodoloji və təcrübi aspektlərinin öyrənilməsinə dünyanın bir sıra iqtisadçıları tərəfindən müxtəlif tədqiqatlar həsr edilmişdir. Dünya alimlərindən C.MİL A.Vaqner, N.Q.Menkyu, A.Smit, C.M.Kens öz əsərlərində bu problemin tədqiqinə geniş yer ayırmışlar. Postsovet məkanında L.N.Krasavina, Y.A.Danilov, V.V.Bulatov, X.Simmerman, V.N.Kolesnikov, B.A.Xeyfes, O.Y.Sviridov, VI.Y, Romanovski, D.Çemik, və digər alimlərin tədqiqatlarının aparıcı xəttini maliyyə-büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məsələləri təşkil etmişdir.

Səmərəli maliyyə siyasəti, büdcənin xərc və gəlir maddələrinin öyrənilməsi məsələləri barəsində Azərbaycanda araşdırmalar aparılmış, monoqrafiyalar tərtib edilmiş və dissertasiyalar müdafiə olunmuşdur. Müstəqillik qazandıqdan sonra təzə iqtisadi sistemə əsasən AR-da maliyyə-kredit sistemi, həmçinin, büdcə-vergi mövzuları ilə bağlı maraqlı və hənərəfli tədqiqatlar aparılmışdır. Tanınmış iqtisadçılarımızdan Z.Ə.Səmədzadə, R.B. Məhərrəmov, Qarayev.A.İ., A.F.Musayev, B.A.Xankişiyevə, M.M. Sadıqov, S.İ.Səfərov, F.T.Quliyev, A.M. Kərimov, Ş.Ş.Bədəlov, Y.A.Kəlbəyev, V.Ş.Qurbanov, D.A.Bağirov və başqaları maliyyə-büdcə siyasəti, dövlət büdcəsi və maliyyə sisteminin yeni problemlərinin öyrənilməsinə öz əsərlərində xüsusi yer vermişlər.

Dissertasiya işinin əsas məqsədi ölkə daxilində fiskal siyasətini təhlil etmək, bu siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarını müəyyən etmək, ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətinin mühüm istiqamətlərini müəyyən edərək,

yeni istiqamətlərə əsaslaq inkişaf yollarını müəyyən edərək müasir dövrdə səmərəliliyin yüksəldilməsinə istinadən tövsiyələr verməkdir.

Dissertasiya işinin vəzifələri aşağıdakılardır:

- ✓ Fiskal siyasətin məqsədləri və vəzifələri;
- ✓ AR-da həyata keçirilən vergi siyasətinin sosial-iqtisadi tərəqqiyə təsiri;
- ✓ Büdcə xərclərinin fiskal siyasətin yaranması prosesində rolu;
- ✓ Vergi siyasətinin səmərəliliyinin təyin olunmasında vergi yükünün əsas rolu müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiya işinin predmeti AR-nın fiskal siyasətinin tərəqqisinin təhlili, səmərəliliyinin yüksəldilməsi və inkişaf etdirilməsi istiqamətlərinin nəzəri-metodoloji yönlerini açıqlayır.

Dissertasiya işinin obyekt olaraq fiskal siyasət mexanizmləri, nəzəriyyələri, milli iqtisadiyyatın fiskal qaydaya salınması, səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi və tərəqqi perspektivləri qəbul edilmişdir.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasını AR-nın qanunvericilik aktları (AR Konstitusiyası, AR-nın Vergi Məcəlləsi, Büdcə sistemi haqda Qanun, Dövlət büdcəsi haqda Qanun və başqa bir çox qanunlar və Milli Məclisin verdiyi qərarlar), AR Prezidentinin və NK-nin iqtisadiyyat, büdcə, vergi, maliyyə və başqa aidiyyəti sahələrində verdikləri sərəncam, fərman, qərar və bir çox metodiki təlimatlardan təşkil edilmiş normativ hüquqi aktlar, o cümlədən iqtisadiyyat və maliyyə sektorunda elmi fəaliyyət göstərən alimlərin bu sahədə problemlərin həll edilməsi və qiymətləndirilməsinə həsr edilmiş elmi əsərləri (dissertasiya, monoqrafiya, elmi məqalə), eyni zamanda Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan bir sıra iqtisadi ədəbiyyatlar (kitab, dərsliklər və s.) təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işində fiskal siyasət ilə əlaqəli yerli və xarici iqtisadçıların əsərlərindən, Vergi Məcəlləsindən, dərsliklərdən, monoqrafiyalardan, yerli və xarici iqtisadçıların məqalələrindən, Vergilər Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin və Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet

səhifəsində statistik materiallardan, cədvəllərdən, digər statistik göstəricilərdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya işinin elmi yenilikləri kimi:

- ✓ fiskal siyasət nəzəriyyələri, bu siyasətin yürüdülməsi mexanizmləri, vəzifə və məqsədlərinin nəzəri-metodoloji prinsipləri elmi nöqteyi-nəzərdən əsaslandırılmışdır;
- ✓ AR-da vergi siyasətinin onun iqtisadi və sosial tərəqqiyə təsiri açıqlanmışdır;
- ✓ AR-da büdcə xərclərinin fiskal siyasətin inkişafında rolu və yeri təhlil edilmişdir;
- ✓ 2010-2018-ci illər üzrə dövlət büdcəsi bəzi parametrlərdən təhlil edilmişdir;
- ✓ ölkədaxili iqtisadiyyatda fiskal siyasətin təhlil edilməsi və səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi metodları tətbiqi nöqteyi-nəzərdən əsaslandırılmışdır;
- ✓ milli iqtisadiyyat sahəsində yeridilən vergi siyasətinin mühüm istiqamətləri, tam olaraq fiskal siyasətin tərəqqi istiqamətləri müəyyən edilmiş, bunun da əsasında elmi nöqteyi-nəzərdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr irəli sürmüşdür.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti bu işin maliyyə sistemində fiskal siyasətin inkişaf etdirilməsi zamanı səmərəliliyin yüksəldilməsi istiqamətində elmi-tədqiqat işi olması, irəli sürülən tövsiyə və təkliflərin təcrübi əhəmiyyət kəsb etməsindədir.

Dissertasiya işinin həcmi giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. FİSKAL SİYASƏT VƏ ONUN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Dövlətin fiskal siyasətin nəzəri və konseptual əsasları

Dövlətin maliyyə sistemi təkanverici qüvvələrin tərəqqisinin intensivləşməsinə, ictimai istehsalın tərkibinin dəyişdirilməsinə, kapitalın mərkəzləşdirilməsinənin dayanıqlı olmasına bir xeyli təsir edir. Maliyyə hesabına təkanverici qüvvələr elə bir tərəqqi səviyyəsinə gəlib çatır ki, əhalinin sosial-iqtisadi həyatlarının müasir ictimai formalarına keçid zərurəti ortaya çıxmaqla daha da tərəqqi edir.

Maliyyə sistemi istənilən bir zaman intervalında pul irkulyasiyası və dövriyyədəki pulun miqdarının təyin olunması, pulların fərqli mahiyyətli, funksiyalı fondlara cəlb edilməsi və istifadə qaydasının öyrənilməsi prosesidir. Maliyyənin bu cür şərh edilməsi maliyyənin tam olaraq məhsul axınlarını tamamlayan, mübadiləni nisbətən asanlaşdıran pul sirkulyasiyası olduğunu göstərir. Maliyyə mərkəzi bankların, ölkənin kredit və büdcə siyasətinin dəstəyi ilə ərsəyə gələn pul vəsaitlərinin ümumi həcmidir. Maliyyə ayrı-ayrı fondlara- dövlət büdcəsi, fərdi kommertiya projeləri fondu, bank sahəsi və s. cəlb olunan, istifadə olunan pullardır.

Maliyyə mürəkkəb strukturlu xüsusi bir sistemdir. “Sistem” bütün hissələri tamlığını xarakteristikasını təmin edərkən və qarşılıqlı əlaqəli hissələrdən itəşkil edilmiş bir parçadır. Maliyyə sistemi ayrı-ayrı komponentlərdən, başqa sözlə desək, alt sistemlərdən təşkil edilmişdir. Maliyyə sektoru fərqli pul vəsaitləri və fondlarının ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə hərəkətidən, pulların fərqli layihələrə sərfindən və s. təşkil edilmişdir. Eyni zamanda bütün bu proseslər bir-birilə bağlıdır. Misal üçün, uçot dərəcələrinin azalması ilə kredit tutumunun, o cümlədən, sirkulyasiyadakı pulun miqdarının çoxalmasını şərtləndirir. “Maliyyə sistemi pulların meydana gəlməsi və istifadəsi zamanı formalaşan maliyyə əlaqələrinin toplusudur”. Bununla belə, adətən - maliyyə sistemi dövlət və təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsinin toplusu, sığorta, banklar, təsərrüfat subyektlərinin

maliyyəsi, dövlət maliyyəsi və fiziki şəxslərin maliyyəsinin toplusu kimi səciyyələndirilir. Bununla belə, maliyyə sistemi 4 alt sistemdən - dövlət maliyyəsi, ev təsərrüfatlarının maliyyəsi, müəssisə maliyyəsi və tənqüdən təşkil edilmişdir. (E.Serkan 2010: s.115)

Maliyyə sisteminin yaradılması və ikinci dəfə qurulması üzrə tədbirlər sistemi hesabına həyata keçirilən islahatlar kapital yığıma və iqtisadiyyatın gerçək sahəsinə investisiya qoyuluşlarının tətbiqi üçün uyğun şərait yarada bilər. İqtisadiyyat sahəsində yenidən istehsal prosesinin davamlılığını təmin etmək üçün bütöv həcmli investisiyalaşdırmanın təşkili investisiya siyasətinin həyata keçirilməsini tələb edir. Bunun mühüm istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın gerçək sektoruna investisiyaların cəlb olunması üzrə ümumi tədbirlərin görülməsidir.

Maliyyə sistemi öz təsirini sənaye sahəsində, KT-da, inşaatda, xalq təsərrüfatının başqa sektorlarında texnologiyaların inkişaf etdirilməsi və artım templərinin intensivləşməsinin dəstəklənməsi proseslərində özünü biruzə verir. Maliyyə, o cümlədən, cəmiyyətin vacib təkanverici qüvvəsi hesab edilən işçilərin yaradılmasında və ixtisaslarının yüksəldilməsində də aktiv iştirak edir. Bu iştirak kadrların yetişdirilməsi proseslərinin inkişaf etdirilməsi və onun fəaliyyət göstərmələrinin maliyyələşdirilməsi, tibbi, pensiya, sosial təminatının çoxaldılmasında özünü göstərir. Bazar iqtisadiyyatı olan İEÖ-in təcrübəsindən məlum olur ki, maliyyənin təşkilinin və tərəqqisinin mühüm tendensiyalarını bir-birindən fərqləndirmək imkanı var. Keçid zamanı maliyyə əlaqələrinin tərəqqisinin ümumi istiqamətlərinə əvvəlcə maliyyədən istifadəyə klassik yanaşmanın təşkili, ölkə əhalisinin qruplarının maraqlarının mühafizəsi kimi sosial müdafiəsi aid edilir.

Maliyyə sisteminin tərəqqisinin başqa istiqamətlərinə təzə büdcə sisteminin təşkilində göstərilən maliyyə mərkəzləşdirilməsini şamil etmək olar. Maliyyə mərkəzləşdirilməsi keçid dövrünün başlanğıc mərhələlərində sosial- iqtisadi vəziyyətlərin icrasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Daha bir tərəqqi tendensiyası iqtisadiyyat sahəsinin dövlət və özəl bölmələrinin tərəqqisi hesabına müəssisələrin maliyyəsinin yaradılması prosesində özünü göstərir. Günümüzdə AR-nın ictimai həyatında gedən sürətli tərəqqi və yenidənqurma prosesləri sosial yeniliklərdə maliyyə istiqamətinin rolunu yenidən təsdiq etdi. Bu cür nəticə əldə etmək olar ki, maliyyə sistemində müvəffəqiyyətlərin qazanılmadığı bir vəziyyətdə başqa bir çox radikal islahatlar uğursuz olur.

Bir çox İEÖ-də və İEOÖ-də fiskal intizamı və maliyyə məsuliyyət əxlaqını təsis etmək, makroiqtisadi sabitliyi mühafizə etmək, iqtisadiyyatda etimad mühiti və əvvəlcədən proqnozlaşdırmanı təmin etmək, maliyyə yük və məsləhətlərin nəsillərarası balanslı bölgünü reallaşdırmaq və uzun dövr üçün dövlət maliyyəsinin davamlılığına reallaşdırmaq üçün qanunauyğun fiskal siyasət həyata keçirmələri (təşkilati maliyyə siyasəti) gedərək genişlənmişdir. Təşkilati maliyyə siyasəti aparmalarının genişlənməsində iradi fiskal siyasət nəticəsində yaranan dövlət kəsirləri, bunun vergi və vergi-qeyri-neft mənbələri ilə maliyyələşdirilməsi və bu açıq maliyyələşdirmənin təsir və nəticələri baş rol oynamışdır. Hazırda təkcə ölkəmizdə deyil, bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi siyasətin idarəetmə sahəsində ən əhəmiyyətli gündəm maddələrindən birini təşkil edən fiskal qaydalar, bu elmi araşdırmamızın mövzusunı təşkil edir. Bu işdə fiskal qaydaların metodlarını, məqsədlərini, növlərini və verəcəyi faydaları ortaya qoymağa çalışacağıq. Son olaraq da ölkəmizdə hökumət gündəmində olan fiskal qanun layihəsinin nələr gətirdiyini ələ alacağıq.

Fiskal siyasət qaydaları, maliyyə çıxışı ölçmə gücünə malik olan bəzi göstəricilər çərçivəsində tanınan riyazi tavan və ya hədəflər yolu istəyə bağlı maliyyə siyasəti həyata keçirmələrinə gətirilən daimi məhdudiyət ifadə edir. Fiskal siyasət qaydaları ilə gətirilən məhdudlaşdırmalar büdcə kəsiri, faizdən kənar, borc bazasının böyüklüyü, borc mənbələri, vergilər, vergiqoyma səlahiyyəti, xərc növləri (məsələn, kadr və transfer xərcləri) kimi iradi-ixtiyari fiskal siyasət vasitələrinin miqdarını və tərkibini nəzarət altına almağı düşünür. Həmin

məhdudiyətlər, hökumət proqramı, hökumət bəyannaməsi, konstitusiya, qanun və beynəlxalq müqavilə kimi fərqli istinadlara sahib ola bilər. (D.Gökhan, 2011: s291-316).

Vergilər hesabına üstünlüyün səviyyəsi və müəssisələrin fərmanında qalan pul vəsaitlərinin miqdarı tənzimlənir. Bununla belə, dövlət qanunda qeyd edildiyi kimi müəssisələrin pul vəsaitlərinin bir qismini onlardan alaraq onları istehsalın əlverişliliyinin artması sayəsində mənfəətin yeni artım resurslarını axtarmağa təşviq edir. Vergi güzəştləri sisteminin tətbiqi istehsal bazasının intensiv olaraq yeniləşməsinə, elmi-araşdırma və təcrübə-konstruktor işlərinin təşkilinə edilən xərclərin artmasına imkan verir. Bazar əlaqələrinə keçid etməklə bağlı olaraq müəssisələrin gəlirlərinin çıxılmasının bu üsulu geniş vüsət almışdır. Vergi mexanizmindən faydalanmaqla müəssisələrin vergiyə cəlb olunmasının maksimum səviyyəsi onların maliyyə potensialını məhdudlaşdırır. Vergilərin və onların çıxılması, ölçülməsi prinsiplərinin vaxtaşırı dəyişdirilməsi isə vergi ödəyicilərində inamsızlıq yaratmağa, vergi güzəştlərinin təsirini bir xeyli zəiflədir və xarici investisiyaların axınının yavaşıda bilər.

Bazar iqtisadiyyatının əlverişli fəaliyyətinin vacib şərti olan müəssisələr arasında rəqabət problemi maliyyə mexanizmlərindən faydalanmaqla həll oluna bilər. Xırda müəssisələrin güzəştli şərtlərlə vergiyə cəlb olunması da, istehsalın inhisarsızlaşmasına və sağlam rəqabətin tərəqqisinə zəmin yarada bilər. Müasir dövrdə inhisarçılıqla mübarizənin əlverişli maliyyə metodlarının təyin olunmaması bu problemin ancaq maliyyə üsulları ilə həll etmək qeyri-mümkün olduğunu sübut edir.

Bazar münasibətlərinin inkişafı dövlət maliyyəsinin yeni funksiyalarının meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq onun metodologiyasına və təşkilinə istiqamətlənən yeni sosial-iqtisadi şəraitlərin yaranması ilə nəticələndi.

Hal-hazırda ölkəmizin iqtisadiyyatının maliyyə tənzimlənməsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaqla bərabər, eyni zamanda planlı iqtisadiyyatın bəzi xüsusiyyətləri də nəzərə alınır və yenidənqurmada əsas diqqət

bazar infrastrukturunun qurulmasını və təsərrüfat fəaliyyətinin liberallaşdırılmasına verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, güclü makroiqtisadi qeyri-tarazlıq və disproporsiyalar şəraitində qərbin tənzimləmə metod və sxemlərinin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Buna görə də müasir şəraitdə ictimai istehsal sahəsində maliyyə sisteminin əsas məqsədi stabil iqtisadi artımın zəruri şərti kimi maliyyə tarazlığının təmin edilməsi çıxışdır.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən bu qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi beynəlxalq prinsiplər və standartları özündə birləşdirməklə bərabər özünün bəzi xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir.

Fikrimizcə, təkrar istehsal prosesində mövcud olan disproporsiyaların aradan qaldırılması, balanslaşdırılmış iqtisadi artım üçün şəraitin yaradılması və maliyyə axınlarının səmərəli istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər öz həllini hələ də tam tapmamışdır. Bu, əsasən qarışıq iqtisadiyyatda təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi münasibətlərinin əsas olam maliyyə potensialının kifayət qədər tədqiq edilməməsi və onun təhlili və proqnozlaşdırılması metodologiyasının təkmilləşdirilməməsi ilə əlaqədardır.

Bir çox hallarda, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində pul vəsaitinin hərəkəti büdcə-vergi, amortizasiya, pul-kredit, sığorta və başqa mexanizmlərin fəaliyyəti ilə qaydaya salınır. Qeyd edək ki, pul vəsaitinin hərəkətinin əsasını dövlətin vahid pul dövriyyəsi əhatə edir, bu zaman bazar əlaqələrinə keçid zamanı pul sirkulyasiyasının planlaşdırılması bazar mexanizminin və iqtisadi idarəetmə üsullarının tətbiq olunmasına imkan yaradan mühüm faktorlardan birinə çevrilir. Belə olduqda maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsi də vahid pul sirkulyasiyası ilə məhdudlaşdırılacaq və həyata keçiriləcəkdir. İqtisadiyyatımızda qazanılmış uğurlar içərisində həyata keçirilən iqtisadi islahatların töhfəsi rolunu oynayan fiskal siyasəti vurğulamaq vacibdir.

Vurğulamalıyıq ki, ÜDM-un tərkibində qeyri-dövlət sahəsinin payının zamanla artması AR-da bazar iqtisadiyyatına keçidin daha da intensivləşdiyini göstərir. Bu zaman dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsinin

vacib mexanizmi hesab edilən fiskal siyasətilə monetar siyasətin doğru şəkildə nisbəti böyük rol oynayır. Bu dövr ərzində dövlət büdcəsinin xərclərinin və gəlirlərinin tərkibi də bir çox dəyişikliklərə uğramışdır.

Təcrübə göstərir ki, maliyyə sisteminin tam səmərəli şəkildə yenidən qurulmasına qısa bir müddət ərzində həyata keçirmək qeyri-mümkündür. Çünki, bazar münasibətləri hələ kifayət qədər tam inkişaf etməmişdir, qanvericilik bazası mükəmməl şəkildə formalaşmamışdır. Belə şəraitdə ölkə əsas bazar tənzimləmə mexanizmləri ilə yanaşı dövlət maliyyə tənzimlənməsi mexanizmlərindən də istifadə etmək məcburiyyətindədir: (D.Gökhan,2011:s.291-316. Fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün iqtisadi meyarların müəyyən edilməsi;

- sosial ədalətlik prinsipinin tam bərqərar edilməsi;
- kiçik müəssisələrlə iri, yüksək səmərəli və rəqabətqabiliyyətli müəssisələrlə yanaşı fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- bələdiyyə özünütənzimləməsinin möhkəmləndirilməsi.

Bu məqsədlə dövlət fiksəl siyasətinin aşağıdakı formalarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır:

- bazar mexanizminin tam fəaliyyət göstərməsi üçün daha əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması;
- regionların büdcə məaliyyətləşdirilməsini təmin etmək;
- real sektor üçün əlverişli makroiqtisadi şəraitin yaradılması;
- dövlət sifarişlərini yerinə yetirmək üçün hüquqi şəxslər və maliyyə institutları arasında stimullaşdırıcı xarakterli iqtisadi mühiti formalaşdırmaq;
- istehsal sahələri üçün stimullaşdırıcı maliyyə şəraitinin yaradılması;
- beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərən milli istehsalçıların hüquqlarının qorunması işini davam etdirmək.

Bu müsbət nəticələr ilk növbədə səmərəli maliyyə sisteminin və maliyyə mexanizminin tətbiqi, ölkənin daxili iqtisadi və maliyyə potensialının səfərbər edilməsi beynəlxalq kapitalın respublikaya cəlb olunması, istehsalın inkişafına,

azad sahibkarlığın genişləndirilməsinə lazımı şəraitin yaradılması ilə əldə edilmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, maliyyə sistemində xalq təsərrüfatının idarə edilməsinin bazar prinsiplərinə keçid şəraitində maliyyə mexanizminin rolu köklü surətdə dəyişir. Xalq təsərrüfatının inkişafının əsas tənzimləyiciləri qismində çıxış edən maliyyə mexanizmlərinin təsərrüfatın maliyyə cəhətdən idarə edilməsinin mərkəzləşdirilmiş formasının əvəzinə dövlətin təsərrüfatçılıq subyetklərinin işinə dolayı maliyyə mexanizmləri vasitəsilə məhdud müdaxiləsi müsbət nəticələr əldə etmək imkanı yarada bilər.

Fikrimizcə, iqtisadiyyat sahəsinin nizama salınmasında hökumətin rolu, dövlət tənzimləməsinin münasibliyinin təyin olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki, bazar iqtisadiyyatı özü hərr şeyi tənzimləyərək təsərrüfatın istehsal fəaliyyətinin balanslaşmasına gətirib çıxara bilər.

Sadalanarlardan belə nəticə əldə etmək olar ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi vergi, gömrük siyasəti və xüsusi sahibkarlığa maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə təsir etməkdir. Kreditləşmə, investisiyalaşdırma kimi bazar iqtisadiyyatına məxsus iqtisadi tənzimləyici vasitəsilə dövlət istehlakçıları ictimai istehlak təmin edən təsərrüfat fəaliyyəti üsulları qəbul etməklə nəticədə dövlət büdcə gəlirlərinin dinamik artımını təmin edə bilər.

1.2. Fiskal siyasət nəzəriyyələri

Dövlətin sərf etdiyi xərclərinin çoxalması büdcə ayırmalarından istifadə edilməsinin əlverişliliyinin effektiv olaraq yüksəldilməsi və ya vergi daxilolmalarının maksimum səviyyəsi nəticəsində həyata keçirilir. Vergi daxilolmalarının artım göstərməsi isə daha çox istehsal sahəsinin böyüməsi, məhsul istehsalının çoxalması prosesində müşahidə edilir. Bu zaman vergiyə cəlb etmə bazası böyüdüyündən vergi yükünü çoxaltmaq çox mühüm deyildir. Xərclərin çoxalma sürəti gəlirlərin çoxalma sürətindən çox ola bilər və bu bu

nisbətə dövlət ciddi şəkildə nəzarət etməlidir. Dövlət bu cür bir siyasətin yeridilməsindən ötrü uzunmüddətli minvestisiya qoyuluşları proqramına sahib olmalıdır.

Bir qayda olaraq iqtisadi artım siyasəti dövlət tənzimlənməsinin milli valyutanın devalvasiyası kimi elementini özündə birləşdirir. Qiymətlərin səviyyəsi devalvasiya nəticəsində enir və buna müvafiq olaraq istehsal və satış xərclərini azaltmaqla onun dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəldir. Lakin eyni zamanda əmək haqqının səviyyəsi azaldığından daxili istehlak sıxılır. Devalvasiya idxalın bahalaşmasına və əksinə, ixracın isə ucuzlaşmasına, xarici dövlət borcunun ölçülərinin artmasına səbəb olur. (Б.А.Райзберг, 2011, s. 389-410)

Tədiyyə balansının normal vəziyyəti üçün ixracın səviyyəsi idxalın səviyyəsini üstələməli və xarici dövlət borcuna artan xidmət xərclərini ödəməlidir.

Monetarist məktəbin üzvlərinin fikrincə azad qiymət yaranmasının yekun nəticəsi təklifin və tələbin balanslaşdırılmasıdır. Keynsçiliyin tərəfdarları belə düşünürdülər ki, qiymətlər demək olar ki, hərəkətsizdir. Bu səbəbdən də qiymətlərin dəyişdirilməsi bazar konyunkturunda doğru istiqamət qismində qəbul edilə bilməz.

Monetaristlər qiymətlərin səviyyəsi ilə pul axını arasında sıx bağlılıq olduğunu hesab edirlər. Bu səbəbdən də əgər büdcə kəsiri emissiya hesabına ötürülsə, bu inflyasiyanı və qiymətlərin artımını stimullaşdıracaqdır. Bu mənfi halın qarşısını almaq üçün Mərkəzi Bank pul kütləsinin səviyyəsini ciddi nəzarətdə saxlamalıdır. Tədavüldə olan ümumi pul kütləsi üzərində nəzarətdən başqa likvid ödəmə vəsaitlərinin müəyyən strukturunun saxlanılmasına da zəruridir.

Keçmiş filosoflar (Aristotel və Ksenofont) ölkənin gəlir qaynaqlarını rəngarəng etməyi istəməlidir. Onların ardınca orta əsrlər filosofları (F.Akvinsi) öz elmi əsərlərində hakim dairələri vətəndaşları ancaq fəvqəladə hallarda ölkəyə «dəstək» olaraq vergiyə çəkməyə səsləyən fiskal əxlaqı mövzusunda məsləhətlər verirdilər. Ticarət kapitalizminin yaranması və tərəqqisi anlaşılmış fiskal

təsərrüfatlarının vacibliyi, dövlətin sərf etdiyi xərcləri və gəlirlərinin bir-birindən ayrılması, o cümlədən vergilərin ölkənin daimi gəlir qaynağı olması ilə nəticələndi.

17-ci əsrdə merkantalistlərin (T.Hobbs və D.Lokk) vergi növlərindən hansı birinin - birbaşa, hansı birinin vasitəli olduğunu araşdırmaqla yanaşı, iqtisadiyyat və eyni zamanda vergi ödəyicisi üçün daha səmərəli olan vergiyə cəlbətmə obyektlərini (torpaq, əmlak) təklif etdilər. Fiziokratlar 18-ci əsrin II yarısında (O.Mibaro, F.Kene, A.Tyuqo) ilk dəfə olaraq vergiyə cəlbətmənin ədalətliliyi, vergi yükünün təyin olunması, gəlir qaynaqları haqda məsələ qaldırdılar.

A.Smit ilk dəfə dövlət fiskal sinin tədrisi tərəqqisi mövzusunda təlim formalaşdı. Vergi sisteminin inkişaf etməsi ölkənin tərəqqisinin yüksək səviyyəsində müşahidə edilir. A.Smit onu azad təsərrüfat subyektlərinin əldə etdiyi gəlirlərinin sistemik və müəyyən dərəcədə sadələşdirilmiş olması kimi dəyərləndirir və vergiyə cəlbətmənin 4 prinsipini vermişdir:

1. müəyyənlik
2. əlverişlilik
3. bərabərlik
4. ucuzluq.

Klassik alimlər J-B Sey, U.Petti və məşhur iqtisadçıları C.Mill, D.Rikardo tərəfindən tələbin təklifi yaratdığı və onlardan müəyyən birinin – o birini üstələdiyi vaxt istehsalçıların xalq təsərrüfatının inkişafdan qalmış sektorlarına keçirilməsi metodu vasitəsilə iqtisadiyyatı dayanıqlı sistem adlandırırdılar.(Пышкарева В.М., 2013: s. 254).

Dövlət ancaq özünün mülkiyyətçilik hüququnun müdafiə edilməsi funksiyasını icra etməklə müstəqil bazarın iqtisadi tərəqqisini etdirilməsində vergilər qeyd edilən məqsədlərə nail olunmasından ötrü dövlət xərclərinin ötürülməsi mənbəyi rolunu icra edirlər. Lakin cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi, obyektin tsiklik proseslərin gedişi ilə bağlı olaraq klassik təlimin korrekte olunmasına, dövlətin rolunun dəqiqləşdirilməsinə, onun iqtisadi proseslərə təsirinin müəyyənləşdirilməsinə, həmçinin vergiyə cəlbətmənin sosial-iqtisadi

sərhədlərinin tənzimlənməsinə tələbat duyulurdu. Bu zaman yeni elmi nəzəriyyələr meydana çıxdı. İqtisadi fikrin iki əsas istiqaməti - keynsçilik və neoklassik nəzəriyyələri yarandı.

Keynsçilik nəzəriyyəsi iqtisadiyyat sahəsinin fəaliyyət komponentlərinin təhlil edilməsini özündə ehtiva edərək dövlət tənzimlənməsinin mühüm makroiqtisadi meyllərini tədqiq etdi. Sözüünü etdiyimiz bu nəzəriyyə dövlət tənzimlənməsinin ayrı-ayrı üsulları hesabına istehsal edilmiş məhsulun satışa çıxarılması şəklində “səmərəli tələbin” ortaya çıxması vacibliyini bir daha göstərir. C.Keynsdən əvvəl iqtisadçılar belə düşünürdülər ki, milli sərvətin təməli qənaətcillikdən ibarətdir. C.Keyns isə belə hesab edirdi ki, dövlət investisiya axınının daha da intensivləşməsində yalnız öz pul-kredit siyasəti ilə yox, eyni zamanda hər hansı uyğun bir vergi sistemlə yeridilən büdcə siyasəti vasitəsilə xüsusi rol oynaya bilər.

C.M.Keyns vergiyə cəlb etmə progressivliyinin tərəfdarı idi. O, progressiv vergi sisteminin kapital qoyuluşlarına istehsal riskini stimullaşdırdığını hesab edirdi. Sadəcə olaraq tam məşğulluq mühitində iqtisadi artım əhalinin pul yığımlarından asılılığını müəyyən edir - onun nəzəriyyəsinin əsas müddəası idi. Əgər bu yoxdursa, iri həcmli əmanətlər iqtisadi artıma əngəl yaradacaqdır, ona görə ki, onlar istehsala qoyulmur və passiv gəlir mənbəyidirlər. (Keynes, J.M., 2013:.s.258)

C.M.Keynsə görə vergilər iqtisadi sistemdə “qurulmuş elastiklik mexanizmləri” kimi fəaliyyət göstərir. Onun fikrincə, yüksək vergilər iqtisadi həyatda iqtisadi kateqoriya olmaqla büdcənin ayrılmaz hissəsi kimi iqtisadiyyatın balanslaşdırılmasına təsir göstərməklə müsbət rol oynayırlar. Belə ki, vergi daxilolmalarının azalması büdcə gəlirlərini də azaldır və iqtisadi dayanıqsızlığı gücləndirir: Keynsin fikrincə büdcəyə vergi daxilolmaları ancaq vergi dərəcələrindən yox, o cümlədən progressiv şkala üzrə cəlb olunan gəlirlərin səviyyəsindən də xeyli asılıdır.

Neoklassik nəzəriyyə azad rəqabət və təbiiyyətə əsaslanır. Dövlət tənzimlənməsi metodlarına müxtəlif yanaşma bu iki təlimin fərqli cəhətidir. Neoklassik nəzəriyyəyə görə dövlət müdaxiləsi bazarın təbii özünü-tənzimləmə qanunlarına mane olmamalıdır.

Neoklassik modelin yaradıcısı olan C.Mili dövlətə iqtisadi proseslərin nizamlanmasında xüsusi bir yol seçirdi. Ancaq Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi pul-kredit siyasətinə üstünlük verməkdə və büdcə-vergi siyasətini çıxmaq şərtilə neoklassiklər düşünürdülər ki, bu yolla gəlirlərin təkrar bölgüsünün əlverişli mexanizmi ortaya çıxacaqdır.

Neoklassik nəzəriyyədə, 2 istiqamət tərəqqi etmişdir:

1. təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi
2. monetarizm.

Vergi yükünün azaldılması və eyni zamanda müəssisələrə vergi güzəştlərinin təqdim olunmasını təklif iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi irəli sürür. Bu istiqamətin dəstək olanların dediyinə görə, yüksək vergilər investisiyalaşdırma siyasətini, istehsal sahəsinin böyüdülməsini və yeniləşdirilməsini, sahibkarlıq təşəbbüsünü sıxır.

A.Smitin fikrincə, dövlət vergilərinin azaldılmasından daha çox qazanc əldə edir, nəticədə vergilərdən azad olmuş pul vəsaitlərindən əlavə gəlir qazanırlar ki, belə olduqda da dövlətə vergi ödəyəcəkdir. Ödəyicilər həvəsli bir şəkildə bu vergini ödəyəcəklər, dövlətə ağır vergi yükünü ifadə edən vergidən yayınan vəsaitlərə əsaslanan cərimələrin yığılmasına vəsait xərcləməyəcəkdir.

Keçən əsrin 70-ci illərində 20 ölkə əsasında iqtisadi yüksəlişlə vergi yükü arasında asılılığın təhlili göstərir ki, yüksək vergilər tətbiq edilən dövlətlərdə investisiyaların səviyyəsi aşağı vergi dərəcəsi tətbiq olunan dövlətlərə nisbətən təxminən on dəfə azalmışdır. Doğrudan da mənfəətin büdcəyə daxil olan qisminin optimal miqdarı müəyyən edilməlidir. Minimal vergi dərəcələri olmamalıdır. Çünki tənzimləyici olmamaqla yanaşı, ictimai təsərrüfatın normal fəaliyyəti risk altında olacaqdır.

Amerikalı iqtisadçı M.Fridman tərəfindən işlənmiş monetarizm nəzəriyyəsinə görə dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi yalnız tədavüldə olan pulların tənzimlənməsilə məhdudlaşdırılmalıdır. Bu nəzəriyyədə həmçinin vergi dərəcələrinin azaldılmasına üstünlük verilir.

K.Marks büdcənin gəlir qismini öyrənərkən belə yazırdı ki, “Romada, onun maksimum tərəqqisi dövründə büdcə gəlirlərinin əsası natural vergilərdən ibarət idi.(Лавров А.,2009: s. 38-54.) Torpaq rentası o dövrdə natural formada daxil olurdu və ancaq feodalizm dövrünün axırında yavaş-yavaş pul şəklini aldı. Beləliklə, yavaş-yavaş yoxsullaşan varlı ailələrin yetərinə güclü müqaviməti hesabına vergilərin yığılması daha da ciddi hal aldı. Belə ki, təzə vergilərin tətbiqi üçün bəzi hallarda onilliklər tələb edilirdi. Sözügedən dövrdə əmtəə-pul əlaqələrinin formalaşması və tərəqqi etməsi, bank işinin və ticarətin möhkəmləndirilməsi zamanı yavaş-yavaş pul şəklini alan vergilər və eyni zamanda gömrük rüsumları yarandı. Ancaq dövlət fiskal sinin hökmdar fiskal sindən ayrılmamağı, zadəgan və ruhanilərin vergilərindən azad olmaları, ölkələrin davamlı olaraq müharibələr etməsi ilə əlaqədar hər yerdə pul qıtlığı müşahidə edilirdi.

Vergi verənlərə müraciətlər, onların izlənməsi, təzə vergilərin istifadəsi belə kəsrin artmasına mane ola bilmirdi. Buna görə məhdud da olsa, dövlət vergi tənzimlənməsinin qazandırdığı avantajlardan faydalanmağa başlayır. Ancaq vergi sistemlərinin qaydaya salınması üzrə dövlət tədbirlərinin əsas məqsədi yalnız iqtisadiyyatın tərəqqisinə təsir etmək deyildi: bu dövrün əsas vəzifələrindən biri pul arın vergi verəndən dövlət xəzinəsinə keçməsində iştirak edən vasitələrdən azad olmaq zərurəti idi. Dövlətin vergi sisteminin mərkəzləşdirilməsi cəhdinin parlaq nümunəci kimi ilk addımları dövlətin riktiyanna gömrüyün və aksiz vergisinin, Hollandiyada olduğu kimi tətbiq edilən “istehlak. vergisinin verilməsi”ni nəzərdə tutan “İngilis islahatını” göstərmək olar. Rusiyada vergi yığımlarının nizama salınmasına dəfələrlə cəhd edilməsinə baxmayaraq 1862-ci ildə təhkimçilik hüququ ləğv edildikdən sonra ciddi islahat keçirildi.

V.A.Tatarinov bu islahatı büdcə islahatı adlandırır. O, bu islahatı ayn-ayrı nazikliklər tərəfindən büdcə smetalarının tərtib edilməsinin nizama salınması, şərab iltizamları sistemi əvəzinə o dövr üçün yeni olan şərab aksizlərinin tətbiq edilməsini nəzərdə tuturdu; digər vergilər - töycü və qan vergiləri, içkixana və gömrük rüsumları, duz vergisi, tütün aksizİ və s.-də öz inkişafını tapmışdır.

Almaniyada F.List ilə birgə milli iqtisad məktəbinin bütün alimləri də vergiqoymadan, əsasən də rüsumlardan, milli sənayenin yaratmaq üçün istifadə olunmasını vacib hesab edirdi.

19-cu əsrdə və 20-ci əsrin başlanğıcında büdcəyə gələn daxilolmaların 80-90%-i vergiyə aid olurdu. Nəticədə, Böyük Britaniyada 1880-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin – 91 %, RF-da - 81,9, Amerikada (1906-1910-cu illər) – 92 %-ni vergidən ibarət idi.

Qərb iqtisadçıları, fikrimizcə, fiskal siyasətinin dəqiq təyini və müəyyənlər. Belə ki, Stenli, Fişer, Rudiqer* Dombuş və Riçard Şmalenzi fiskal siyasətini ayrıca müstəqil bir anlayış kimi qəbul etmirlər. Həmçinin onlar bu məsələnin tədqiqi zamanı onu fiskal siyasət (büdcə) anlayışının genişləndirilmiş forması kimi nəzərdən keçirirlər. Onların yazdıqlarına görə, fiskal siyasət mahiyyətinə görə, dövlətin xərcləri və gəlirləri üzrə qəbul etdiyi qərarlardır. Digər xarici iqtisadi məktəblərin nümayəndələri də analoji olaraq bu məsələni nəzərdən keçirirlər. Kempell R.Makkonneu və Stenli L.Bıyu fiskal və fiskal siyasət anlayışlarını hökumət tərəfindən vergiyə cəlb etmə və dövlət xərcləri üzrə dəyişikliklərin həyata keçirilmə ardıcılığı kimi müəyyən etməklə eyniləşdirirlər. Şübhəsiz ki, belə bir şərh fiskal siyasətinin mahiyyətinin aydınlaşdırılmasında bir sıra qeyri-müəyyənliklər yaradır.(Макконнелл К.П.. 2010: 391-410.)

Bu məsələnin müəyyən edilməsi zamanı marksistlərin baxışları daha əsaslandırılmış görünür. Onlar fiskal siyasət dedikdə, ilk növbədə, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirmək məqsədilə fiskal resurslarının stabilləşdirilməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzrə dövlət tədbirlərinin məcmusunu nəzərdə tuturlar. Eyni zamanda onlar fiskal siyasətinin sosial yönümlülüyü və münasibətlərin

səmərəliliyinə təsiri Ölkənin ictimai-siyasi quruluşu, iqtisadi inkişafın obyektiv qanunauyğunluqları ilə təyin edilməsi məsələsini də qeyd edirdilər. Fikrimizcə, marksist məktəbin şərhində də bəzi qeyri-müəyyənliklər mövcuddur. Belə ki, onlar fiskal siyasətə burjua dövlətinin müəyyən sosial-iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün hökumət gəlirlərinin və xərclərinin tənzimlənməsi üzrə fiskal tədbirlərinin məcmusu kimi baxırlar və burada burjua dövlətinin iqtisadi funksiyalarının fiskal aspektləri öz əksini tapır.

Bundan başqa, fiskal siyasətinin marksist izahında da dəqiqlik yoxdur. Çünki praktiki olaraq fiskal siyasətin fəaliyyət dairəsi fiskal siyasətilə üst-üstə düşür və fiskal resurslarının tənzimlənməsi və bölüşdürülməsi üzrə dövlət tədbirlərinin məcmusu kimi qiymətləndirilir. Bu anlayışların eyniləşməsi onunla izah olunur ki, bölüşdürmə zamanı gəlirlərin və xərclərin idarə edilməsi nəzərdə tutulur və nəyi isə bölüşdürmək üçün əvvəlcə nə isə əldə etmək lazımdır.

Rusiyan Federasiyasından olan iqtisadçıların fiskal siyasətinin mahiyyətinin izah edilməsində çox əməkləri olmuşdur. Prof. V.V.Lavrov fiskal siyasəti haqda izahat verərkən onun istehsalın uçota alınması ilə və nəzarətlə, əməyin dəyəri və məhsulların bölgüsü ilə əlaqəsini mütləq şəkildə vurğulamışdır. O dövrlər fiskal siyasəti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi istiqamətində vacib faktor kimi götürülürdü və iqtisadi cəhətdən yeniliklər üçün vəsaitlərin mərkəzləşdirilməsi ilə əlaqələndirilirdi. Məşhur iqtisadçı İ.V.Levçuk isə fiskal siyasətinin istehsalın səviyyəsinin artmasında çox böyük rol oynadığını vurğulayaraq deyirdi ki, siyasət fiskal vəsaitlərinin paylaşdırılması və istifadə olunmasında demokratik uyğunlaşma yarada bilər.

Hesab edirik ki, M.K.Şerenietyev özünün “SSRİ fiskal si” əsərində məsələnin tam şəkildə tədqiq etmişdir. Məsələnin məzmununa müəllif 2 cür təyinat verir: fiskal dən istifadə zamanı dövlət fəaliyyətinin mühüm istiqamətləri və mijfftyənin mərkəzləşdirilmiş ifadəsi. Beləliklə, fiskal siyasətim bir çox sovet iqtisadçıları ilk növbədə, əmtəə istehsalının iqtisadi qayda-qanunlarının dəyər, pul şəklində

reallaşdırılmasında fiskal dən istifadə siyasəti, iqtisadiyyat sahəsində pul münasibətlərinin fiskal sistemi köməyi ilə ifadəsi şəklində təhlil edilir.

Kapitalın inkişafı ilə fiskal siyasətinin və sistemli olaraq həyata keçirilməsi tələbatı meydana çıxmışdır. Fiskal siyasəti proqramlarının tərtib edilməsi və həyata keçirilməsinə bilavasitə təkan verən iqtisadi: həyata dövlətin aktiv müdaxiləsi olmadan bazar sisteminin öz-özünü tənzimləmə xüsusiyyətini də altına qoyan ayrı-ayrı illərdə yaranan iqtisadi böhranlardan sonra verildi. Fiskal siyasəti prinsipləri özünün nəzəri əsasları C.M.Keynsin və onun ardıclarının tədqiqatlarından sonra tapdı. 30-40-cı illərdə fiskal siyasətinin əsas vəzifələri yüksək təsərrüfat aktivliyinin saxlanılmasına və ödəmə qabiliyyətli tələbin genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Artıq 60-cı illərdə yüksək məşğulluq səviyyəsinin əldə edilməsi və iqtisadi artım templərinin səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması fiskal siyasətinin əsas vəzifələri idi. 70-ci illərdə isə əvvəlki vəzifələrin saxlanılması ilə yanaşı inflyasiya tədbirlərinin həyata keçirilməsi fiskal siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri oldu.

İqtisadçılar fiskal siyasətinin vəzifələrini üç cür dəyərləndirir:

1. iqtisadi artım siyasəti - ölkədaxili məhsulun artırılmasına və məşğulluq səviyyəsinin artmasına yönəldilmiş fiskal tədbirləri sistemidir.
2. stabilləşdirmə siyasəti - özündə dövlət xərclərinin artımı və vergi yükünün nisbətən azaldılması fikrini doğrulayır. Stabilitləşdirmə siyasəti ilə həvəsləndirici yaxud bunun əksinə məhdudlaşdırıcı fiskal siyasəti arasında böyük fərqlər olduğundan eyniləşdirmək düzgün deyil.
3. işgüzar interaktivliyin məhdudlaşdırılması siyasəti.

Müasir dövrdə balanslaşdırılmış büdcə alınmışdırsa, fiskal siyasəti gələcək dövrlərdə tənəzzül etdikdə büdcə kəsirinin bağlanması yönündə həyata keçirilməlidir. Dövlət fiskal siyasət və dövlət tədbirlərindən tərəqqi səviyyəsini, başqa sözlə desək, məhsul buraxılışı istehsalının tutumunu və dəyərlərin səviyyəsini sabit saxlamağa çalışırsa, dövlət tərəfindən stabilləşdirici siyasət həyata keçirilir.

1.3. Dövlətin fiskal siyasətinin mahiyyəti və prinsipləri

Maliyyə mexanizminin və maliyyə münasibətlərinin mahiyyətinə fərqli yanaşmalar «maliyyə tənzimlənməsi» anlayışından da yan keçməmişdir. V.İ.Pabuzin və T.N.Pabuzinaya görə «maliyyə (fiskal) tənzimlənməsi - dövlət gəlirləri və xərcləri siyasətidir».(Маккоhhеll K.П.,2010: s.391-410.)

Fkrimizcə, müəlliflər burada, dövlətin təkrar istehsal prosesinin parametrlərinə təsiri ilə maliyyə sistemi vasitəsilə pul vəsaitlərinin hərəkətinə təsirini eyniləşdirirlər. Yaxud Y.F.Borisov maliyyə tənzimlənməsində daha səthi yanaşaraq onu ancaq dövlət maliyyələşdirməsinə aid edir. Nəhayət, ensiklopediya və sorğu nəşrlərində maliyyə tənzimlənməsi ayrıca anlayış və ya kateqoriya kimi verilmir. Məsələn, belə nəşrlərin birində maliyyə tənzimlənməsinə - «maliyyə proqramlaşdırılması» adı verilir və belə ifadə olunun «ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının üstün variantından ibarət kompleks təsərrüfat proqramlarının işlənməsi və reallaşması əsasında iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi sistemi».

Maliyyə tənzimlənməsinin daha geniş xarakteristikasını S.V.Bolşakova verir. Onun fikrincə, maliyyə tənzimlənməsi - iqtisadiyyatda keçən maliyyə proseslərinin kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərinin məqsədyönlü surətdə dəyişdirilməsi məqsədilə müəyyən metodlar sistemindən istifadə etməklə həyata keçirilən maliyyə siyasəti ilə şərtlənən prosesdir, iqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi prosesi - maliyyə resurslarının ayrılması və ya alınmasının fəaliyyətdə olan, yeni tətbiq edilən (ləğv olunan) mexanizmləri vasitəsilə həyata keçilir... və ... istehsal və qeyri-istehsal münasibətlərini ifadə edir; obyektiv olaraq dəyər kateqoriyasının, əmtəə-pul münasibətlərinin və dövlətin mövcudluğu ilə müəyyən olunur; iqtisadi situasiyanı hiss etmə və onu qiymətləndirmənin, həmçinin maliyyə siyasətinin aparılma taktikasının seçilməsinin subyektivliyindən irəli gələn subyektivlik ünsürlərinə malikdir».

Beləliklə, dövlətin maliyyə resursları iki səviyyədə: ölkə miqyasında (mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları) və dövlət müəssisələri və təşkilatların səviyyəsində (qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları) formalaşır.

Müasir dövrdə bütün dünya ölkələrində dövlət xərclərinin mütəmadi olaraq artım meyli nəzərə çarpır. Nəticədə, bu bir yandan dövlətin hakimiyyət və hüquqi məqsədlərinin reallaşdırılmasından ötrü xərclərin artması, digər yandan, iqtisadiyyatın ehtiyaclarının artması, əhalinin rahatlığının təmin olunması ilə əlaqədardır.

Dövlət xərclərinin dinamika və miqyasına artmasını aşağıdakılarla izah etmək olar:

- ♦ məhsul və xidmətlərin ölçü və təyinatına tələbin artması;
- ♦ yoxsulluğun və gəlirlər arasında yaranan fərqlərin yox edilməsi üzrə xüsusi dövlət proqramlarının hazırlanması;
- ♦ iqtisadiyyatın əlverişliliyini olduğu kimi saxlamaq, o cümlədən hüquqi qaydalara riayət etmək üçün nəzarətedici və tənzimləyici orqanların ortaya çıxmasına da böyük ölçüdə xərclərin ayrılması;
- urbanizasiyanın daha da intensivləşməsi ilə bağlı sosial-məişət quruluşunun yaradılması və onun fəaliyyət göstərməsi üçün xərclərin çoxalması;
- xarici aləmin keyfiyyətinin azalması;
- xidmət sahəsində əməkətutumlu istehsal sahələri ilə müqayisə zamanı xərclərin daha üstün olması.

Makroiqtisadi prosesinin düzgün getməsi üçün maliyyədən istifadə edilməsindən söz açarkən, maliyyənin mərkəzləşdirmə səviyyəsinə birbaşa təsir göstərən 2 istiqamətin olduğunu vurğulamaq lazımdır. Bir yandan iqtisadi tərəqqinin artan demoqrafik situasiya ictimai ehtiyacların ölçü və təyinat olaraq artmasına, sözsüz ki, eyni zamanda dövlətin iqtisadi və sosial funksiyalarının çoxalmasına, bu funksiyalara müvafiq olaraq pul vəsaitlərinin mərkəzləşdirilmə səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır. Maliyyənin əsas funksiyası olan

tənzimləyici funksiyasının praktikada gerçəkləşmə faktorlarını analiz edərkən maliyyə təsirinin makroiqtisadi əsaslarını dəqiqləşdirmək çox vacibdir.

Maliyyənin iqtisadi kateqoriya şəklində mövcud olmasını daha konkret dövlət xərcləri səciyyələndirir.

Dövlət xərcləri - bütövlükdə cəmiyyətin məcmu tələbatlarını ödəmə məqsədilə İstehsala, maddi nemətlər və xidmətlərin əldə edilməsinə sərf edilən xərclərdir. Həmin xərclər, dövlətin resurslarının ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə bölgüsü və istifadə edilməsi ilə əlaqədar iqtisadi əlaqələri bildirir.

Dövlət xərclərinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikalarının fərqliliyi bəzi faktorlarla; ölkənin tərəqqi səviyyəsi və inzibati-ərazi bölgüsü; dövlət strukturu və funksiyaları; dövlətin iqtisadiyyat və sosial sahə ilə əlaqə şəbəkəsinin böyüklüyü və s. ilə şərtlənir.

Dövlət xərcləri də cari (dövlət istehlakı və transfertlər) və kapital xərclərinə (dövlət investisiyalan) bölünür ki, bu da maliyyənin təkrar istehsal parametrlərinin dinamikasına təsirini qiymətləndirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Dövlət xərclərinin özü insanlara xidmət (şəxsi gəlirlər) və kapitalla xidmət (cari qoyuluşlar və investisiyalar) kriteriyalarına görə təsnifləşdirilə bilər və bu onların istehsalda və məcmu məhsul istehlakındakı payını ayrıca nəzərə almağa imkan verir.

Dövlətin digər funksiyalarının da reallaşması prosesində, məsələn, sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. sahələrə subsidiyalar və ya onların kreditləşdirilməsi, dövlət borclarının və ya ona faizlərin ödənilməsi həyata keçirilərkən bazar konyunktura əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalır. Bu xərclərin ölçülərindəki hər hansı dəyişikliklər bütövlükdə investisiya prosesinə, məcmu tələb və təklifin strukturuna təsir edir.

İdarə və ya institusional meyarlara görə təsnifatda ayn-ayn nazirliklər, komitələr, idarələr, dövlət və bələdiyyə qurumlarına ayrılan vəsaitlər göstərilir. Burada dövlət xərcləri hakimiyyət orqanlarının iyerarxik strukturlarından, dövlət quruluşunun bölgüsünün xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif əlamətlərinə görə də bölüşdürülür.

Dövlətin əldə etdiyi gəlirlərin yenidən istehsal prosesinə göstərdiyi təsiri təhlil edərkən vergi yüklərini: vergi daşıyıcılarının xarakterinə, vergiqoyma obyektinə əsasən- birbaşa və dolaylı; vergitutma idarəsi və bu vəsaitin sərəncamçısına görə - regional, yerli, mərkəzi dövlət; istifadə edilmə formasına görə - xüsusi və ümumi; vergi səviyyələrinə görə - progressiv, regressiv, proporsional vergilərə ayrılırlar.

Birbaşa vergilər qabaqcadan hüquqi yaxud fiziki şəxslərin gəlirlərindən və onların mülkündən məlum siyahı və kadastr üzrə çıxılır və tədiyyəçi ilə bu işdə məsuliyyət daşıyan orqan arasında birbaşa əlaqə ortaya çıxır.

Dolaylı vergilər (ƏDV, aksizlər, satışdan əldə edilən vergilər, lisenziya, qeydiyyat, reklam vergiləri, gömrük vergiləri) məhsul və xidmətlərə qiymətlərlə əlaqədardır, bu vergilər tarifi və qiymətin tərkib ünsürü hesab edilir və həmin mal və xidmətlər reallaşdınlarkən tutulur. Onu ancaq konkret istehlakçı ödəyir, özü də dolaylı yolla, yəni bu tipli vergi münasibətlərinin subyektivi olan mal və xidmət satıcıları vasitəsilə ödəyir. Fəaliyyət növünə, mal və xidmətlərin çeşidinə görə dolaylı vergi tutulan obyektlər arasında fərqlər kifayət qədər çoxdur. Verginin real daşıyıcısı vasitəçi olduğuna görə onun üzərinə düşən vergi yükünü hiss etmir. Dolaylı vergiqoyma yığıma, investisiyalara, iqtisadi səmərəlilik prinsiplərinin reallaşmasına daha əlverişli şərait yaradır. Ona görə də bu vergi növünü ödəməyə müqavimət daha az olur, hətta olsa belə, bu ancaq qiymətlərin yüksəlməsində özünü göstərir. Dolaylı vergilər birbaşa vergilərdən daha çox fiskal funksiyanı yerinə yetirir. Birbaşa vergilər ödənilməsi ictimai rəydən, onu ödəyənin davranışından da asılıdır.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin bütün növləri istisnasız olaraq bu və ya digər dərəcədə istehsal subyektlərinin fəaliyyətinə, onların sosial-iqtisadi nəticələrinə təsir edərək, bu proseslərin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Buna görə də onların müəyyən iqtisadi göstəricilər qrupuna təsir istiqamətləri üzrə təsnifləşdirilməsi şərti xarakter daşıyır.

Bu və ya digər sahədə qiymətlərin nisbi səviyyəsinin artımı onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına dəlalət etmir, belə ki, müəssisədə sərf edilən

materialların qiyməti də eyni və ya daha yüksək temple arta bilər və bunlar son nəticədə vergi tutumlarına da təsir edə bilər. Buna görə də müəssisələrin son maliyyə nəticələrini ancaq vergilər ödənildikdən sonra onun sərəncamında qalan xalis mənfəətə görə qiymətləndirmək mümkündür.

Beləliklə, vergilərin yüksəlməsi qiymətlərin artmasına və satış həcmində azalmasına gətirib çıxarır. Aydın ki, belə vəziyyət əvvəllər aşağı qiymətlə daha çox mal və xidmət əldə edən alıcılara, eyni zamanda xeyli gəlirdən məhrum olan satıcılara sərf etməyəcəkdir. Başqa sözlə, qısa müddət ərzində fiskal effekt əldə etmək naminə vergi yükünün artırılmasından cəmiyyət heç nə qazanmayacaqdır.

FƏSİL II. DÖVLƏTİN FİSKAL TƏNZİMLƏNMƏ MEXANİZMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Bütçə xərclərinin fiskal siyasətin formalaşmasında rolu və yeri

Fiskal siyasətdə xərclərin strukturunda sosial sektor xərcinin, investisiya və əsaslı xərclərin payı çoxalmış, dövlət büdcəsi və yerli büdcələr içərisində, o cümlədən sosial büdcəsi ilə başqa büdcənin kənar fondları əsasında qarşılıqlı əlaqələr üzərində qurulmuşdur.

Sxem. 1 Vahid bütçə təsnifatına uyğun olaraq dövlət büdcəsinin xərcləri funksional istiqamətlərdə təsnifləşdirilməsi

1.	Ümumi dövlət xidmətləri xərcləri
2.	Müdafiə xərcləri
3.	Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə, təhlükəsizlik idarələrinin və prokurorluğun saxlanması xərcləri
4.	Təhsil xərcləri
5.	Səhiyyə xərcləri
6.	Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri
7.	Mədəniyyət, incəsənət, kütləvi məlumat, bədən tərbiyəsi və din sektorunda fəaliyyətin xərcləri
8.	Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri
9.	Yanacaq və enerji kompleksi xərcləri
10.	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq xərcləri
11.	Sənaye, inşaat xərcləri
12.	Nəqliyyat və rabitə xərcləri
13.	İqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar başqa xərclər
14.	Əsas bölmələrə aid olmayan xərclər.

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunub

Son illərdə iqtisadi kitablarda ÜDM-in adambaşına müəyyən edilən payı ilə hesablanan iqtisadi tərəqqi səviyyəsi ilə ÜDM-də dövlət xərclərinin həcmi arasında əlaqənin xarakterini adambaşına müəyyən edilən ÜDM-in tutumu ilə ÜDM-də dövlət xərclərinin həcmi arasında asılılığın olduğunu müəyyən etmək üçün cəhdlər edilir. Edilən araşdırmaların əksəriyyətindən məlum olur ki, bu 2 göstərici arasında müsbət korrelyasiya əlaqəsi vardır.

Cədvəl 1. ÜDM-da qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə

	2014	2015	2016	2017	2018
Ümumi daxili məhsul - cəmi	82,5	81,9	81,2	83,7	83,8
Sənaye	87,4	86,1	83,0	87,6	87,9
Tikinti	84,5	84,3	84,5	86,8	84,6
Kənd təsərrüfatı	99,4	99,8	99,8	99,9	99,9
Ticarət və xidmətlər	99,8	99,8	99,6	99,6	99,7
Nəqliyyat	77,1	78,5	81,7	82,8	82,4
Rabitə	76,8	80,0	81,0	80,5	81,2
Sosial və sair xidmətlər	51,5	55,2	57,8	58,0	56,1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>

Cədvələ baxdıqımızda ümumi ÜDM qeyri-dövlət bölməsinin faizlə göstərilmiş nəticələri görməkdəyik. Bu nəticələ görə ÜDM cəmində 2014-cü ildən etibarən bir azalmanın olduğu müşahidə olmuşdur. Belə ki ÜDM 2014-cü 82,5 faiz ikən, 2016 və 2016-ci illərdə azalaraq 81,2 faiz olmuşdur. Ancaq 2016-ci ildə bir artışı olaraq 83.7 faiz, 2018-ci ildə isə artım davam etmiş və 83,8 faiz olmuşdur. (<https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>)

Vergilərin toplanması, işgüzar interaktivliyin qaydaya salınması və əksər sosial funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün dövlət büdcəsində mövcud olan pul vəsaitindən istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Sözügedən siyasətin əsas vasitələri vergi səviyyələrinin, vergilərin növlərinin və eyni zamanda vergitutma obyektlərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı məsələlərdir. Ölkənin apardığı bu siyasətin metodlarına aid fərqli baxışlar mövcuddur. Keynsin tərəfdarları iqtisadi tərəqqinin əsas stimulu hesab edilən əlverişli kompleks təklifin formalaşmasına üstünlük verir və belə düşünürlər ki, vergi yükünün azaldılması istehsal səviyyəsinin artmasına yol açır, ancaq qısamüddətdə büdcəyə daxilolmaların azalması, büdcə kəsinin isə artması müşahidə olunur.

Vergi yükünün azaldılmasını kompleks tələbin çoxalmasına təsir edən əsas amil sayan «iqtisadi təklif» nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, vergilərin azaldılması bir yandan əhalinin, digər yandan isə bizneslə maraqlananların

gəlirlərinin və o cümlədən investisiyaların gəlirliliyinin artmasına yol açır. Bunun üçün həyata keçirilən vergi siyasəti düşünülmüş halda başqa sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqəli olmalıdır.

Bir sıra ölkələrdə işsizliyin artdığı bir dövrdə, istehsalın artımını stimullaşdırmaq üçün dövlət xərclərini artırmaq və vergi yükünü azaltmaqla məşğulluğu kifayət qədər çoxaltmaq olar. Vergi yükünün azaldılması istehsal səviyyəsinin və gəlirlərin çoxalmasına təkan verir ki, nəticədə bu büdcəyə daxilolmaların müəyyən qədər azalması və büdcədə kəsirin yaranması ilə bitə bilər. Ancaq yenə də, daha aşağı vergi dərəcələri təyin etmək və vergi obyektlərini böyütməklə vergilər vasitəsilə daxilolmaların artırmaq mümkündür. (C.C. Aktan, 2016: s. 119-134)

İnflyasiya zamanı, tələbin artması ilə bağlı büdcə-vergi siyasətində dəyişikliklər olunması zəruriliyi yaranır. Belə olduğu təqdirdə, fiskal siyasət mexanizminin tərtib edilməsi çətin məsələdir. Ona görə ki, ölkənin apardığı büdcə-vergi siyasətilə bərabər, özü-özünü sabitləşdiricilər də özünü biruzə verir. Bu sabitləşdiricilərə – iqtisadi tklin ayrı-ayrı dövrlərində vergilər hesabına daxilolmaların dəyişməsinə aid etmək olar. (Bayramov, İ.Əhmədov, A.Mehtiyev 2010, s.114)

Makroiqtisadi səviyyə əldə etmək üçün hökumət, əvvəlcə, sərəncamında olan iqtisadi mexanizmlərin və vasitələrin, hər birindən yararlanaraq, dövlət büdcəsinə daxilolmaların təmin olunmasına nail olacaq. O cümlədən, bu, dövlət xərclərinin azaldılması, kapital qoyuluşları və sosial müdafiə funksiyalarının hakimiyyətin aşağı səviyyələrinə keçid etməsi metodunu seçə bilər.

Bu cür vəziyyət çox davam etməz. Əsas məqsəd dövlət büdcəsinin kompensasiya olunması olsa da, belə tədbirlər daha yüksək qeyri-tarazlıq yaradır; yerli hakimiyyət orqanlarının borcları daha da çoxalacaq, onlar yenidən kreditlər götürəcək, öz xərclərini maliyyələşdirmək üçün bəyənnamə göndərdikləri müəssisələri əllərində saxlayacaqlar.

Qanuna müvafiq olaraq qeyri-tarazlıq yerli səviyyədə ötürülən vergilərlə yerli hakimiyyətlərin cavabdeh olduğu xərc maddələri arasında mövcuddur. Bunun özü də büdcənin sabitliyinin pozulmasının potensial mənbəyidir. İstehlak dotasiyalarına və kapital qoyuluşlarına görə öhdəliyin onların vergi daxilolmalarındakı paylarında heç bir dəyişiklik etmədən yerli hakimiyyət orqanlarına verilməsi qeyri-tarazlığı daha da gücləndirə bilər.

Cədvəl 2. 2018-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərində funksional təsnifat üzrə nəzərdə tutulmuş yeniliklər haqda məlumat, min manatla

Bölmələrin adı	2018-ci il				Müqayisə		
	ilkin büdcə		yenidən baxılan büdcə		mütləq	nisbi %	xüsusi çəkilər arasında fərq
	proqnoz	xüsusi çəkisi, %	proqnoz	xüsusi çəkisi, %			
Ümumi dövlət xidmətləri	3622839,1	17,2	3624576,3	15,7	1737,2	100,0	-1,5
Müdafiə	2738721,8	13,0	2905221,8	12,6	166500,0	106,1	-0,4
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	1329535,1	6,3	1384235,1	6,0	54700,0	104,1	-0,3
Təhsil	2001978,0	9,5	2043989,5	8,9	42011,5	102,1	-0,6
Səhiyyə	739334,3	3,5	739334,3	3,2	0,0	100,0	-0,3
Sosial müdafiə və sosial təminat	2197182,1	10,4	2343047,4	10,2	145865,3	106,6	-0,3
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	306126,6	1,5	327129,8	1,4	21003,2	106,9	0,0
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	458558,6	2,2	458558,6	2,0	0,0	100,0	-0,2
Yanacaq və enerji	8016,6	0,0	8016,6	0,0	0,0	100,0	0,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	656259,9	3,1	755282,7	3,3	99022,8	115,1	0,2
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	4844376,0	23,0	5114376,0	22,2	270000,0	105,6	-0,8
Nəqliyyat və rabitə	166790,7	0,8	166790,7	0,7	0,0	100,0	-0,1
İqtisadi fəaliyyət	245511,0	1,2	1390111,0	6,0	1144600,0	566,2	4,9
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	1731770,2	8,2	1800330,2	7,8	68560,0	104,0	-0,4
Cəmi	21047000,0		23061000,0		2014000,0	109,6	

Mənbə: <http://sai.gov.az/upload/files/2018-DURUSTLESME-REY-FINAL.pdf> "AR-nın 2018-ci il dövlət büdcəsi barəsində" AR Qanununda dəyişikliklər edilməsi haqda" Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının RƏYİ səh Bakı, 2018, s. 22

Maliyyələşdirmənin hansı istiqamətlərinə üstünlük verilməsini büdcə layihəsi tərtib edilərkən müəyyənləşdirmək zəruridir. Bunun üçün regionun iqtisadi vəziyyəti təhlil edilməli və əvvəlki illərdə büdcə xərclərinin səmərəliliyi

araşdırılmalıdır. Bütçə xərclərinin elə bir strukturu yaradılmalıdır ki, sərf edilən məsrəflərdən maksimum səmərə əldə edilsin.(Ələsgərov A. 2014: s.40-45.) Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin illər üzrə xərcləri dəyişkən olmuşdur.

Cədvəl 2-dən məlumdur ki, artımlar “Ümumi dövlət xidmətləri” (1,6 milyon. manat və yaxud 0,05 %) bölməsində, “Müdafiə” (166,7 milyon. manat və yaxud 6,1%) bölməsində, “Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq” (54,8 milyon. manat və ya 4,2 %) bölməsində, “Təhsil” (43,0 milyon. manat və ya 2,2 %) bölməsində, “Sosial müdafiə və sosial təminat” (145,9 mln. manat və ya 6,6%) bölməsində, “Mədəniyyət, incəsənət, məlumat, bədən tərbiyəsi və başqa kateqoriyalara aid olunmayan sahədə fəaliyyət” (21,0 milyon. manat və ya 6,8 %) bölməsində, “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” (270,0 milyon. manat və yaxud 5,7%) bölməsində, “İqtisadi fəaliyyət” (1144,6 milyon. manat və ya 5,8 dəfə) bölməsində, “Əsas bölmələrə aid olunmayan xidmətlər” (68,6 mln. manat və ya 4,0%) bölməsində nəzərdə tutulmuşdur. İlk təsdiq olunmuş bütçə ilə müqayisədə 4 bölmə (“Səhiyyə”, “Mənzil və kommunal təsərrüfatı”, “Yanacaq və enerji”, “Nəqliyyat və rabitə”) üzrə yenilik etmək düşünülmüşdür.

Əhalinin yüksək həyat səviyyəsi, regionda istehsalın inkişafının sürəti və ümumi daxili məhsulun nəzərdə tutulmuş artım tempi təmin edildikdə bütçə xərclərini səmərəli hesab etmək olar. Zənnimizcə, bütçə xərclərinin səmərəliliyini müxtəlif göstəricilər əsasında müxtəlif metodlarla qiymətləndirmək olar.

Bütçə xərclərinin səmərəliliyinin onların strukturu əsasında qiymətləndirilməsi. Bütün səviyyələrdən olan bütçələrin bütün xərclərini onların istiqamətlərindən asılı olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar: .(Ələsgərov A. 2014: s.42.)

- ❖ idarəetmə sisteminin maliyyələşdirilməsi xərcləri;
- ❖ təminat sisteminin maliyyələşdirilməsi xərcləri;
- ❖ sosial müdafiənin yaxşılaşdırılması xərcləri;
- ❖ biznes fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması xərcləri;
- ❖ dövlət və bələdiyyə borclarının idarə edilməsi xərcləri.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı bu qrupların hər birinin xərclərinin ümumi məbləğində xüsusi çəkisini nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Bu üsulla regionda əhalinin yaşam səviyyəsinin yüksəlməsinə və istehsalın artım tempinin saxlanılmasına təsir göstərən vəsaitlərin xüsusi çəkisini, müəyyənləşdirmək olar. Bu vəsaitlərin xüsusi çəkisi nə qədər yüksək olarsa, demək büdcə vəsaitlərindən də bir o qədər səmərəli istifadə edilir.

Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin onların strukturu əsasında qiymətləndirilməsi metodu büdcə vəsaitlərinin xərc istiqamətlərini izləməyə və onları azaldılması ehtiyatlarını aşkar etməyə imkan verir.

Ancaq bu qiymətləndirmə zamanı bir sıra istiqamətlər üzrə vəsaitlərin qeyri-səmərəli istifadəsi, yəni onların aşağı rentabelli müəssisələrə qoyulması, qeyri-səmərəli sosial proqramlarda reallaşması və s. nəzərə alınmır. Ona görə də büdcə xərclərinin səmərəliliyinin təhlili zamanı digər göstəricilərdən də istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

Büdcə-vergi siyasətinin texniki səviyyədə dayanıqlığının qiymətləndirilməsi ilkin saldonu əks etdirən nisbi borc göstəricisində baş verən dəyişikliklərin borc üzrə faiz dərəcəsi, iqtisadiyyatın artım tempi və borcun ilkin məbləği kimi elementlər üzrə hissələrə ayrılmasını nəzərdə tutur. Siyasət baxımından borc səviyyəsinin məqsədli göstəricisinin əldə olunması, yaxud müəyyən zaman kəsiyində borclanmanın yol verilən aşağı həddinin saxlanılması; üçün vacib olan ilkin saldonun dəyişməsinə əsas diqqət yetirilir. Dayanıqlığın təmin edilməsi üçün belə yanaşma olan dövlət maliyyəsinin nizama salınması üzrə indikatorlar ortaya qoyur. Əlbəttə, siyasət hazırlayanlar üçün daha mühüm olan dövlət maliyyəsinin mülahizəyə əsaslanan nizamlanmasına tələbin kəmiyyətə qiymətləndirilməsidir. Ona görə də qısa və uzunmüddətli perspektivdə icmal büdcə-vergi məlumatlarındakı mümkün tsiklik dinamikasını zəruri struktur dəyişikliklərindən fərqləndirmək lazımdır. Əhalinin hər bir qrupu üçün xalis vergi yükünü müqayisə edərək cari siyasətin bir nəsildən digərinə nə qədər transferi

ötürdüyünü təhlil etmək, əldə olunmuş informasiyanı belə siyasətin dayanıqlığını qiymətləndirmək məqsədilə əsas kimi istifadə etmək mümkündür.

İllik büdcə kompleks və kəmiyyətə uzlaşdırılmış müəyyən makroiqtisadi əsasa söykənərək hazırlanmalı və təqdim olunmalıdır. Bundan başqa, büdcənin əsasında dayanan ən vacib, ehtimalları xarakterizə etmək tələb olunur. Bu, büdcə-vergi sferasında şəffaflığının təmin edilməsi üçün əsas tələbdir. Onun iqtisadiyyata təsiri və makroiqtisadi siyasətin digər aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmm tələb ona geniş kontekstin bir hissəsidir və büdcə-vergi siyasəti bu çərçivədə nəzərdən keçirilməlidir.

Əksər ölkələrdə makroiqtisadi proqnozlaşdırmanın və siyasətin işlənməsinin müəyyən rəsmi metodologiyası mövcuddur, inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik ölkələrdə isə büdcənin hazırlanması prosesində mürəkkəb kəmiyyət modelləri istifadə olunur. Büdcənin makroiqtisadi əsaslarına dair məlumatlar büdcə sənədləşməsinin tərkibində müşayiətedici informasiya materialları formasında təqdim olunmalıdır. Sadə variantlardan biri bu informasiyaların büdcə-vergi siyasətinin məqsədlərinin, həmçinin büdcə-vergi sferasının və bütövlükdə iqtisadiyyatın perspektiv inkişafına dair sənəddə həmin siyasətin dayanıqlılığının təhlili ilə birgə təqdim etməkdir. Bu kontekstdə büdcə-vergi siyasətinin dayanıqlılığının təhlilində istifadə etmək üçün isə büdcənin makroiqtisadi əsasını genişləndirmək lazım gəlir.

İllik büdcəyə daxil olan yeni siyasət tədbirləri dəqiq aydınlaşdırılmalıdır. Büdcə intizamının mühüm prinsiplial elementi qüvvədə olan dövlət proqramlarının və yeni siyasət tədbirlərinin dəqiq izah olunması, o cümlədən əsaslı surətdə qiymətləndirilməsidir. Ölkələr büdcə sənədləşməsinin tərkibinə vergi və xərclərə, onların gözlənilən fiskal nəticələrinə münasibətdə siyasətdə aparılan dəyişikliklərin şərh edildiyi açıqlamalar salmalıdır, Bu, büdcənin icra nəticələrinin xərclərin planlaşdırılmış kəmiyyətindən kənarlaşmasına səbəb olan amilləri dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, büdcə-vergi siyasətinin reallaşdırılmasına nəzarət səviyyəsini yüksəltməklə büdcənin ortamüddətli əsalarının mükəmməl

tətbiqinə bünövrə yaradır. Optimal təcrübə budur ki, ictimaiyyət mərkəzi hökumətin bütün qanunvericilik təşəbbüslərinin büdcə-vergi sistemi ilə əlaqədar olan nəticələrinə, eyni zamanda onların dövlət idarəetmə xərclərinə təsirinə dair məlumatlandırılınsın.

İqtisadi proqnozlar və büdcə qiymətləndirmələri büdcənin əsasında dayandığına görə dəqiq proqramlar üzrə qiymətləndirmələrin və eyni zamanda makroiqtisadi proqnozların əsasını təşkil edən parametrlərdəki yeniliklərin təsiri ilə birgə ayrı-ayrı risklərə, o cümlədən dəqiq xərc öhdəliklərinə əsasən xərclərin qeyri-müəyyənliyinin təsirlərinə uğrayır. Təcrübə büdcə sənədləşdirməsinə fiskal risklər haqqında açıqlamanın daxil edilməsidir, vergi-büdcə sektorunda keçirilən tədbirlərin növbəti nəticələrinə xas yüksək ehtimallı sənəd qismində büdcənin etibarlılıq səviyyəsinin dəyərləndirilməsinin bünövrəsini əhatə edir. (Əlirzayev Ə. 2014, 282 s.)

Ciddi tətbiq olunan büdcənin ortamüddətli əsaslan dövlətin cari siyasətinin gəlir və xərclərdə özünü necə göstərəcəyinin son dərəcə dəqiq təsəvvür olunmasını təmin edir. Bu cür əsaslar özünü, həmçinin, yeni siyasətin tətbiqinə və bir ildən artıq dövr ərzində büdcənin icrasının izlənilməsinə nəzarət mexanizmi kimi təqdim edir. Bununla yanaşı, daha mükəmməl, nəticə etibarilə səmərəli büdcənin hazırlanması və icra orqanlarının fəaliyyətinə nəzarət üçün şəffaf əsaslar yaranır. Ortamüddətli büdcə əsasları Almaniyada, İngiltərə və Avstraliyada çox səmərəli istifadə olunur. Lakin bu və başqa ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ortamüddətli büdcə əsaslarının tətbiqindən fayda əldə etmək üçün bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi də vacibdir.

Ortamüddətli büdcə əsaslarının başlıca təşkilədiçi elementləri aşağıdakılardır:

- ❖ büdcə-vergi siyasətinin məqsədləri haqqında açıqlama;
- ❖ ortamüddətli makroiqtisadi və büdcə proqnozları;
- ❖ idarə və təşkilatların büdcə ilindən sonrakı illər üçün gəlir və xərclərinin
- ❖ idarə və təşkilatların büdcə ilindən sonrakı illər üçün gəlir və

xərclərinin qiymətləndirilməsi (ən azı 3 il);

- ❖ perspektiv dövr üçün xərclərin qiymətləndirilməsi.

Məlum olur ki, perspektiv təhlil etmənin tərtib olunması prosesinin mərkəzi strukturlar və eyni zamanda büdcə təşkilatları üçün ciddi texniki avantajları mövcuddur. Büdcənin ortamüddətli əsaslan vergi-büdcə üzrə siyasətin hazırlanması, təhlil edilməsi və reallaşdırılması üçün ən ideal vasitələri təmin edir. Ancaq onlar təkcə vergi-büdcə sahəsinin təzyiqinə nəzarətin təşkili üzrə effektiv, təmiz, dəyişməz və ətraflı şəkildə bəyan olunmuş dövlət səlahiyyətlərinin olduğu şəraitdə sərfəli olacaqdır. Büdcənin ortamüddətli əsaslan hüquqi- təşkilati əsasların inkişaf etdirilməsi prosesinin daha da dərinləşdirilməsinə, dəyişməz siyasi səlahiyyətlərə, zəruri əsaslarla tərtib olunmuş təkmil proqnozlaşdırma üsullarının mərhələli şəkildə tətbiq edilməsinə, o cümlədən büdcə proseslərinin düzgün şəkildə idarə edilməsinə əsaslanmalıdır.

2.2. Müasir şəraitdə dövlətin fiskal siyasətin təməli istiqamətləri

Səmərəli Fiskal siyasət hakimiyyət səviyyələri arasında formalaşması, o cümlədən büdcə münasibətləri sisteminin tərtib olunması yönündə ölkələrdə islahatların aparılmasının həlledici şərtidir. Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin əsas amili yerli səviyyələrdə tarazlaşdırılmış büdcədir. Çox vaxt büdcədə tarazlıq uzun müddət bərpa olunmaya bilər, ona görə ki, yerli səviyyəli vergilər eyni səviyyəli xərclərdən daha zəif sürətlə arta bilər.

Makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə keçmiş ittifaq tabeli ölkələrin hakimiyyətləri arasındakı büdcə münasibətləri təsir edir və onun əks təsirinə də uğrayır. İEÖ-in topladığı təcrübədən məlum olur ki, büdcə münasibətlərinin keçid dövrü, makroiqtisadi miqyasda dəyişməzliyə böyük təhlükə yaradır. Vergi-büdcə siyasəti stabilləşməsi zamanı xüsusi rol oynayır. Bu siyasətin yeridilməsi tədbirləri xərcləri aşağı salmaqla və əlavə vergi islahatlarının yardımı ilə gəlirləri yüksəltməklə büdcə kəsirinin ciddi şəkildə azaldılmasından ibarətdir. Çox dövlətlərdə istismar xərcləri, kapital qoyuluşları, müdafiə məsrəfləri və idarəetmə

xərcləri kəskin azaldılır, eyni vaxtda onların quruluşunun təzədən qurulması, əhalinin sosial müdafiəsi və investisiya siyasətinin yaradılması kimi prioritet tələbatlara istiqamətləndirilməsi planlaşdırılır. Sosial investisiyalara və eyni zamanda ehtiyaclara sərf olunan vəsaitlərin əsas hissəsi yerli hakimiyyət orqanlarının sərəncamına verdiyi üçün bu xərclərin yerli səviyyədə artması imkanı tutulur. İslahatlar və stabilləşmə proqramları keçirilərkən gəlirlərin yenidən tarazlaşdırım bölgüsünün olmamağı və onların yaranma ərazisində bağlanmaqla paylara bölüşdürülməsinə görə yerli büdcələrə təzyiqin göstərilməsinə və müxtəlif regionlar üzrə maliyyələşməsinin miqyaslarındakı artan bərabərsizliyə yol açmağa bilər.

Bunun nəticəsində isə iqtisadi artım və islahatların yaratdığı itkilər geniş miqyas alır, faydalıları isə “lokallaşa” bilər. Nəticədə, islahatların makroiqtisadi proqramlarını və ya yerlərdəki iqtisadi proqramları riskə altına qoyar, başqa sözlə desək, hakimiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinə əsasən investisiya proqramlarını həqiqi vəsaitlərdən məhrum edə bilər. (Həsəni M.X. 2016, s. 67-70)

İqtisadi islahatların yaratdığı başqa xərclər şirlətlərə verilən dotasiyalarla əlaqəli olan xərclərdən ibarətdir; yerli səviyyəli vergi yükünün qaynağı hesab olunan dövlət bölməsinin əksər qiymətləri bugünədək hələ də sərbəst deyildir. Əksər dövlətlərdə nəqliyyatda gediş haqqını və ya mənzil haqqını yerli hakimiyyət idarələri təyin edirlər. Ancaq onların səviyyəsi maaş istiqamətində dövlətin həyata keçirdiyi siyasətdən və onun həcmələrindən çox asılıdır. Hal-hazırda bu müəssisələrə və mənzil-kommunal təşkilatlarına verilən dotasiyalar bir sıra ölkələrdə büdcə üçün ağır yük olaraq qalır. Yüksək səviyyəli işsizlik və o cümlədən, əhalinin konkret təyin olunmuş gəlirlər alan hissəsinə təsir edən inflyasiyanı nəzərə alaraq, sosial nöqtəyi-nəzərdən pis müdafiə edilən əhali kütləsinə edilən köməyin artırılması məqsədilə hakimiyyət qurumlarına vaxt daraldıqca çoxalan təzyiqi qabaqcadan görmək olar.

Dotasiya alan ailələr, yoxsul əhali kütləsinin qidalanması, evi olmayanlar və valideynlərini itirmiş uşaqlar üçün sığınacaqlar kimi sossəü təminat xərcləri büdcə

fondundan, yəni sosial müdafiə fondundan ödənilməlidir. Ancaq qeyd edə bilərik ki, bu fond kəsirlə olduqda yerli hakimiyyətlər bu xərcləri maliyyələşdirmək üçün öz vəsaitlərindən də faydalanmalı ola bilərlər.

Yerli səviyyə büdcələrinin kəsirliliyi problemləri sarsıdıcı sabitləşmə səyləri təhlükəsini daşıyır. Hakimiyyətin istənilən səviyyəsinin ehtiyaclarını əsas götürən və xərclər və gəlirlər arasında əlaqəni təmin edən yeni büdcə sistemi tələb olunur. Əgər yerli hakimiyyət idarələri yetərli gəlirlərə və ya yemdən bölüşdürmə vasitəsilə qazanılan vəsaitlərə sahib olmasalar, o zaman xərclər artdıqda onlar islahatlar proqramlarını risk altında qoyan qərarlar verə bilərlər. Təcrübədən məlum olur ki, gəlirlərin çatışmazlığına yerli hakimiyyətlər fərqli cavablar verir.

I Onlar vəsaitləri xərcləyir və borc yığır.

II Onlar gəlirlərin birtərəfli qaydada mərkəzə ötürülməsi barəsində danışıqlar həyata keçirir.

III Onlar özlərinin yerli banklarından borc götürür və ya yerli istiqrazlar buraxır, büdcə kəsirini pula çevirirlər.

Bu üsulların hamısı sabitləşmə proqramları ilə uyğunlaşdırmaya da bilər. Nəticədə büdcə vəsaitinin çatışmazlığı ilə üzləşən hakimiyyətlər üçün digər çıxış yolu özlərinin vergiqoyma bazasının və sosial xidmətlərin maliyyələşdirilməsində əsas rol oynayan yerli əhəmiyyətli müəssisələrini müdafiə etməkdir. Bu səbəbdən də onlarda öz ərazilərində yerləşən müəssisələrin kreditləşməsini genişləndirmək üçün kredit banklarından faydalanmaq zərurəti yaranır.

Büdcə daxilolmaları formalaşması zamanı 2 metodla təyin edilir: vergilərin təhkim olunması; vergilərin paylara bölgüsü. AR dövlət büdcəsinin formalaşma mənbələrinə görə strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur.

Cədvəl 3. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017***
Gəlirlər-cəmi	11404,0	15700,6	17282,4	19496,5	18400,6	17497,0	17505,6	16526,7
<i>o cümlədən:</i>								
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	590,3	716,7	814,0	859,6	981,3	982,6	1145,6	1040,5
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	1429,8	2144,0	2232,0	2374,7	2312,7	2211,2	1983,3	2285,8
Torpaq vergisi	35,4	35,4	30,4	33,2	35,5	48,6	50,4	50,5
Əmlak vergisi	101,7	103,8	105,3	125,2	141,4	148,3	174,6	178,5
Əlavə dəyər vergisi	2082,4	2222,6	2366,7	2710,0	3119,5	3454,8	3623,6	3668,7
Aksiz vergisi	514,8	480,3	531,5	593,4	797,5	647,7	625,2	612,5
Mədən vergisi	130,2	129,7	125,6	121,6	116,3	116,2	110,4	111,2
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	291,7	433,2	592,3	675,3	684,6	934,6	861,3	903,0
Digər vergilər	90,4	140,5	157,4	161,4	192,6	247,6	457,0	505,6
Sair daxilolmalar	6146,2	9305,5	10305,4	11843,1	10031,4	8706,5	8474,6	7160,4
Xərclər-cəmi	11665,9	15397,6	17417,4	19146,5	18708,0	17784,4	17751,4	17548,0
<i>o cümlədən:</i>								
İqtisadiyyata	4879,9	6803,3	6960,7	8207,6	7598,4	6408,7	4134,0	4395,3
Təhsil	1170,8	1268,4	1453,7	1437,6	1553,8	1605,2	1754,5	1742,7
Səhiyyə	428,2	493,5	609,4	618,8	665,4	708,3	702,2	704,6
Sosial müdafiə və sosial təminat	1133,0	1495,7	1769,3	1750,4	1971,3	1857,3	2645,3	2350,3
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və başqa kateqoriyalara aid olunmayan sahədə fəaliyyət	167,4	189,6	240,7	274,8	295,0	272,5	687,5	253,4
elmə	92,7	106,3	116,6	116,0	124,3	113,3	110,3	109,7
Məhkəmə hakimiyyəti, prokurorluq, hüquq-mühafizə	668,6	710,5	929,3	1059,3	1103,5	1105,8	1117,2	1177,6
qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması	303,0	281,7	342,5	348,3	449,6	430,8	470,2	552,3
Sair xərclər	2910,4	4048,8	4994,6	5348,6	4948,5	5273,0	6140,5	6243,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

2017-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 milyard 766,0 milyon manat proqnoza qarşı 17 milyard 516,8 milyon manat və yaxud proqnoz 98,6 % icra edilmişdir. Büdcə daxili xərcləri isə proqnoza nisbətən 98,2 faiz və yaxud 17

milyard 594,6 milyon manat icra olunmuşdur. Neft Fondundan 2017-ci ildə 6 milyard 100 milyon manat vəsait dövlət büdcəsinə transfer edilmişdir ki, nəticədə bu 2016-cı illə nisbətdə 1 milyard 515 milyon manat və ya 19,8 faizi az olmuşdur.

Dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin təmin olunması, xərc funksiyalarının onları lazımi şəkildə icra edə bilən hakimiyyətin ən alt səviyyədə olanına tapşırılması xərc funksiyalarının paylaşdırılmasının son məqsədidir. Bu məqsədə əməl edilməsi üçün əhalinin sosial-mədəni ehtiyatları, qeyri-istehsal infrastrukturunun fəaliyyətinin təmin olunması ilə əlaqədar tacirlərin yerli idarəetmə səviyyəsinə keçirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Ancaq bəzən qeyd edilən xərclərin yüksək qeyri-mərkəzləşdirilməsinin məhdudiyyətləri vardır. Elə yerli xidmətlər vardır ki, onları idarəetmənin ən üst səviyyəsi vasitəsilə saxlamaq iqtisadi baxımdan məqsədəuyğundur. “Yerli” xərclərin maksimal qeyri-mərkəzləşdirilməsi və xərc funksiyalarının təmin olunması üçün yetərli gəlir mənbələrinin olması ilə məhdudlaşır. Gəlir və xərclər bərabər olduqda yaranmış büdcə əlaqələri sistemi dəyişməz şəkildə idarə oluna bilər. Büdcələrarası münasibətlər digər iştirakçıların iqtisadi maraqları ilə uzlaşmadığı üçün gəlirlərin maksimal qeyri-mərkəzləşdirilməsi qeyri-mümkündür.

2.3. Maliyyə böhranında dövlətin fiskal siyasətinin əsas tənzimləmə aləti olaraq funksiyası

Dünya təcrübəsindən məlum olur ki, bütüncü ölkələrdə vergilərin yığım faizi (ÜDM-la nisbətdə) inkişaf etmiş ölkələrdən təxminən iki dəfə aşağıdır. Qeyd edilənlərlə yanaşı, Azərbaycanın bir sıra digər postsovet ölkələri ilə bərabər bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə yenidən qədəm qoyduğunu, əvvəllər tamamilə fərqli dövlət gəlirlərinin yığım sistemindən istifadə etməsini, habelə iqtisadiyyatın ümumi böhranını nəzərə alsaq, bu prosesin nə dərəcədə ağrılı və çətin olduğunu təsəvvür etmək olar. Lakin tədricən mərhələ-mərhələ respublikamız bu yolda irəliləyişlərə nail olmuş, öz qanunvericiliyi beynəlxalq standartlara və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış, investisiya baxımından cəlb edilmiş

parametrlərini itirmiş, öz siyasətinin aparılmasını təmin edən inzibati sistemin quruculuğuna başlamışdır. (Həsənli M.X. Bakı: Elm, №1 2016, s. 67-70.)

Vergi sistemi keçən il əsaslı şəkildə inkişaf etdirilmiş və dövlətlərarası normativlər səviyyəsinə çatdırılmışdır. Hesab edirik ki, bu dövrdə vergi siyasətinin aşağıdakı istiqamətləri prioritet ola bilər:

- gəlirlərin büdcəyə daxilolmaların əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi;
- vergilərin sayım və dərəcələrini azaldılması;
- vergiqoymada ədalətlik prinsipini təmin olunması;
- vergiqoymada normativlərin sadələşdirilməsi;
- vergi borclarının ləğv edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin sürətlənməsinə səbəb olan vergi mühitini ortaya çıxması;
- investisiya qoyuluşları əsasında vergi güzəştlərinin inkişaf etdirilməsi;
- qeyri-neft sahəsində büdcə gəlirlərinin yığılması əmsalının çoxalması.

VM vergilərin hesablanması, vergilərin çıxılması zamanı yaranan problemlərin həll edilməsi, vergilərin dərəcələrinin aşağı salınması kimi mübahisəli məsələlərin vergi ödəyicilərinin xeyrinə həll olunması nəzərdə tutulmuşdur. (Rzayev İ., V buraxılış. Bakı: Elm, 2003, s. 267-277.)

Beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək və spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq vergilərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təsirli tədbirlər həyata keçirilmiş və beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən qəbul olunmuş prinsiplərdən istifadə olunmuşdur.

Eyni zamanda, ölkənin vergi potensialının hələ də tam istifadə olunmaması, bu sahədə kifayət qədər ehtiyatlarımızın mövcudluğu və növbəti illərin vergi siyasəti, əsasən bu potensialın tam üzə çıxarılmasından ibarət olmasını qeyd etmək lazımdır.

Əsas məlumatlardan biri kimi fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması ilə bağlı aparılmış vergi siyasətini qeyd etmək olar. Fiziki şəxslərin əldə

etdikləri real gəlirlərin liberallaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi vergi siyasətinin bu sahədə əsas fəaliyyətidir. Ötən dövr ərzində fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan verginin dərəcəsi aşağı salınmış, vergi tutma şkalası sadələşdirilmiş, vergi güzəştlərinin müəyyən qismi ləğv olunmuşdur;

Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən əlverişli vergi mühitinin yaradılması vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı istiqamətində görülmüş təsirli tədbirlər sırasında kiçik sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq olunan sadələşdirilmiş vergini qeyd etməmək olmaz. Belə ki, verginin tətbiqi kiçik sahibkarlıq subyektlərini mənfəət vergisini, əlavə dəyər vergisini və əmlak vergisini ödəməkdən azad etmiş, bununla da onların vergi yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış, eyni zamanda bu vergi ödəyicilərinin uçot-hesabat işlərinin xeyli sadələşdirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Həmin bu verginin hüquqi şəxslərlə yanaşı, fiziki şəxslərə də tətbiq edilməsi sahibkarlığın vergi yükünü xeyli azaltmış, onların sərəncamlarında qalan və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yönəli biləcək vəsaitin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla kiçik sahibkarlar üçün əlverişli rejimin yaranmasına səbəb olmuşdur.

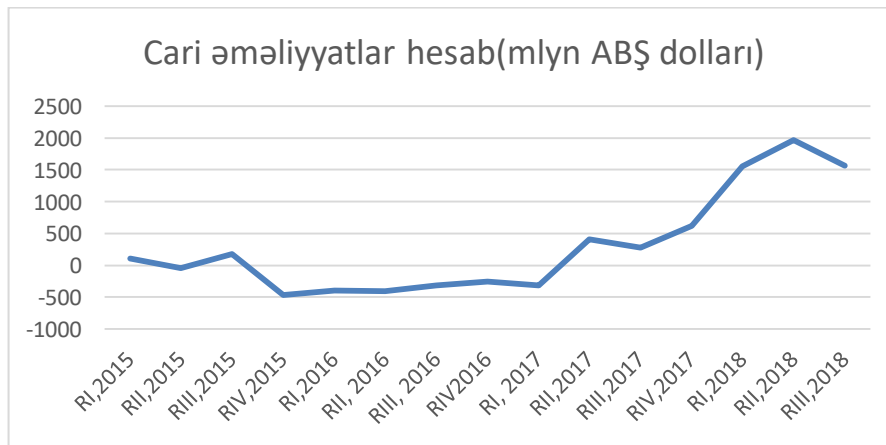
Vergi siyasəti respublika sahəsində görülmüş işlərin əhəmiyyətinə baxmayaraq onun daim təkmilləşməsi iqtisadi inkişafın zəruri amillərindən biridir. Qeyd olunan sahədə hökumət tərəfindən müəyyən tədbirlərin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Neft gəlirlərinin qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinə istiqamətlənməsi metodu ilə əhalinin sosial vəziyyətinin qaydaya salınmasına, ölkədə kasıb təbəqənin xeyli azaldılmasına nail olmaqla iqtisadiyyatın neftdən asılılığın olmamasına yönəldilməsi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri olacaqdır. Bu istiqamətdə görülməli tədbirlərin əsas tərkib hissəsi olaraq vergi siyasətinin rolu böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu siyasətin əsas istiqaməti qeyri-neft sahəsində iqtisadi aktivliyin yüksəlməsi və sahibkarlığın fəaliyyətinin intensivləşməsini təmin edən səmərəli mühitin ərsəyə gətirilməsidir.

Vergi siyasətinin perspektivdə əsas istiqamətləri əvvəlki illərdə aparılan siyasətin ardıcıl davam etdirilməsində, iqtisadiyyatın digər sahələrində gedən proseslər nəzərə alınmaqla vergi yükünün və vergidən yayınma imkanlarının azaldılması, vergi ödəyicilərinin vergi mədəniyyətinin və ödənişən vergilərin həmçinin gündən-günə artırılması, uçolun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, vergilərin büdcəyə alınması: təmin edən orqanların strukturlarının yenidən qurulması, onların arasında informasiya mübadiləsinin, bu orqanların işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi olmalıdır.

Maliyyə böhranında dövlətin fiskal siyasətinin əsasə iatiqamətlərindən biri tədiyyə balansının tənzimlənməsidir. Tədiyyə balansı ölkənin cari əməliyyatlar, investisiya and kapital hesablarından ibarət olub, il ərzində ölkəyə müxtəlif cür daxilolmalar və xarici olmaları özündə əks etdirən bir balansdır. investisiyaların ölkə üzrə analizində əsas başlanğıc nöqtəsi tədiyyə balansının analizidir.

Qrafik 1. 2015-2018-ci illər üzrə Cari əməliyyatlar balansı.

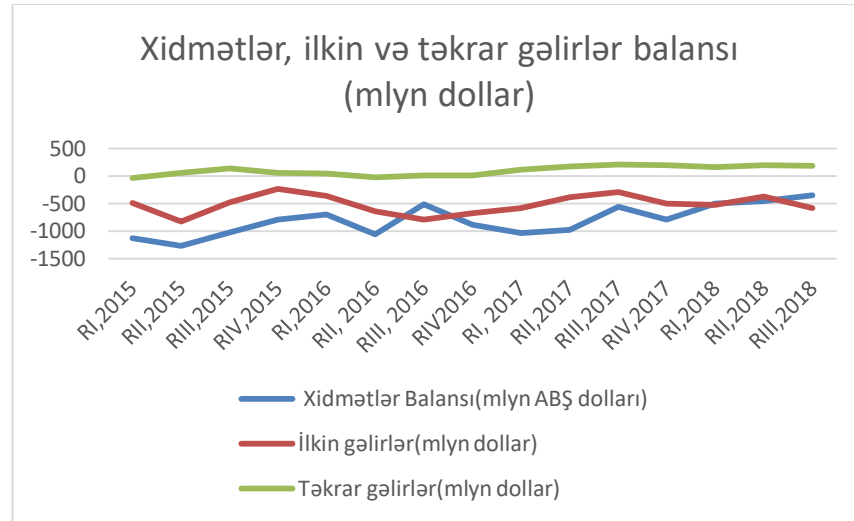

Mənbə:<https://www.stat.gov.az>

Qrafikdə 1-də, Azərbaycan Respublikasının 2015-ci ilin I-ci rübü ilə 2018-ci ilin III-cü rübü müddətində cari əməliyyatlar hesab balansının dinamikası əks etdirilmişdir. Bu hesab, il ərzində ölkənin məhsul və xidmətlər üzrə idxalı və ixracından, əldə edilmiş və ödənilmiş gəlirlərindən və cari transferlərdən ibarət olan bir məcmu hesabdır. Hər hansı bir ölkədə cari əməliyyatlar balansının mənfi olması və Ümumi daxili məhsulda faizinin yüksək olması, iqtisadiyyat üçün arzu

olunmaz bir haldır və bir sıra sosial və iqtisadi problemlərə və geriləmələrə səbəb ola bilər. 2015-ci ilin 1-ci rübündən başlayaraq 2017-ci ilin 2-ci rübünə qədər cari əməliyyatlar hesabında mənfi balans müşahidə edilmişdir. Bu azalmanın başlıca səbəbi neft qiymətlərində müşahidə edilən kəskin azalma olmuşdur. Neft və neft məhsullarının ölkənin ixracında payının çox yüksək olması səbəbindən ixracın miqyası idxala nəzərən kəskin azalmışdır. Ancaq, 2017-ci ilin 2-ci rübündən etibarən neft qiymətlərinin yenidən qalxması cari balansda müsbət saldo yaratdı və 2018-ci ilin 3-cü rübünə qədər bu müsbət saldo müşahidə edildi.

Qrafik 2. 2015-2018 illər üzrə xidmətlər, ilkin və təkrar gəlirlər hesabatı.

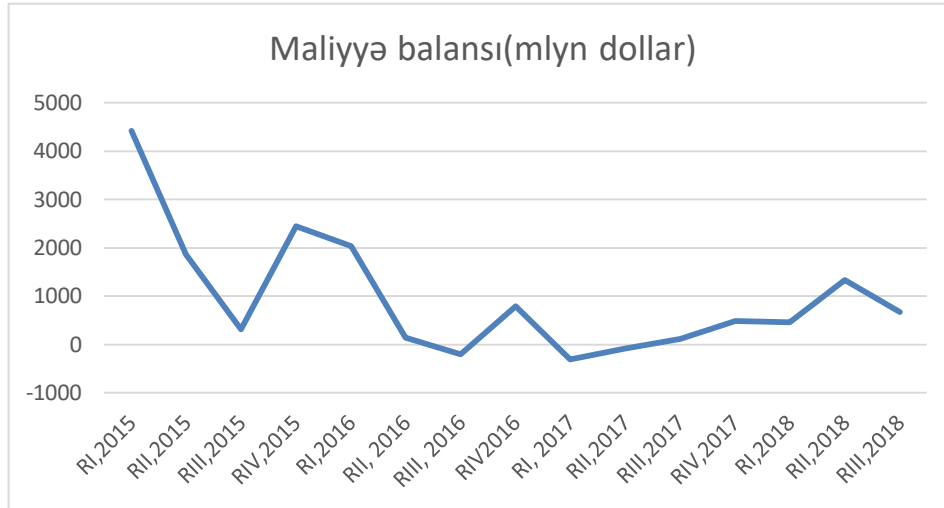
Mənbə: <https://www.stat.gov.az>

Yuxarıda verilmiş qrafikdə, Azərbaycanın xidmətlər balansı, ilkin gəlirlər və təkrar gəlirlərin 2015 və 2018-ci illər arasında dinamikası verilmişdir. 2015-ci ildən başlayaraq xidmət sektorunda müntəzəm artım müşahidə edilmişdir. Qeyd edilən artıma baxmayaraq, ölkənin xidmət sektorunda idxal əməliyyatları ixrac əməliyyatlarından çoxdur və mənfi balans mövcuddur. Amma dinamika bu mənfi saldonun azaldığını göstərir. 2017-ci ildə xidmət sektoru ÜDM-in 37,48% -ni təşkil edib və 2018-ci ildə əhalinin 48,67% -i bu sektorda işlə təmin edilib. Son illərdə inkişafı müşahidə edilən xidmət sektorları bankçılıq, tikinti və daşınmaz əmlak olmuşdur. Azərbaycanda müxtəlif iqlim qurşaqlarının olması və bu sahəyə yönəldilən dövlət investisiyaları nəticəsində, son illərdə turizm sektorunda kəskin

artım müşahidə edilir. Statistik göstəricilərə əsasən 2018-ci ildə ölkəyə 2,8 milyon turist gəlmişdir (AzerNews). Bundan əlavə, qrafikdə ilkin və təkrar gəlirlər balansıda verilmişdir. İlkin gəlirlər (primary balance) balansı il ərzində ölkə rezidentləri tərəfində xarici ölkələrdə qoyulmuş investisiyalardan qazandıqları pul və faizlərlə, xarici investorların Azərbaycanda qazandıqları gəlirləri və faiz ödənişləri arasındakı fərqə əsaslanır. Azərbaycanda bu balans 2015-2018-ci illər ərzində mənfi olmuşdur. Xarici investorların Azərbaycandan qazandıqları pul müqayisəli şəkildə nisbətdə daha çoxdur. Buradan çıxan nəticə və analiz göstərir ki, Azərbaycan investorları tərəfində edilən investisiyanın miqdarı və rentabelliği istənilən səviyyədə deyil. Təkrar gəlirlər balansı isə il ərzində ölkəyə daxil və xaric olan pul köçürmələrinin miqdarını göstərən balansdır. Digər balanslardan fərqli olaraq, təkrar gəlirlər balansında müsbət saldo müşahidə edilmişdir. Digər ölkələrdən Azərbaycana edilən barat ödəmələri nisbətdə xaric olmalardan daha çox olmuşdur.

Xidmətlər və ilkin gəlirlər balansının mənfi olmasına baxmayaraq, tədiyyə balansında kəskin müsbət saldo müşahidə edilmişdir. Bunun əsas səbəbi, böyük miqdarda ixrac edilən neft və qaz məhsullarıdır. Məhsulların ixracının böyük olması, digər hesablarda yaranmış mənfi saldonu kompensasiya edə bilmişdir. Tədiyyə balansının analizi bir daha ölkə iqtisadiyyatında neft və qaz məhsullarının rolunu çox olmasını göstərir.

Qrafik 3. 2015-2018 illər üzrə maliyyə balansı.

Mənbə:<https://www.stat.gov.az>

Maliyyə hesabı isə ölkəyə il ərzində birbaşa investisiya, kreditlər və depozit kimi sərmayə axınlarının miqdarını əks etdirən balansdır. Qrafikdə görüldüyü kimi, 2015-ci ilə qədər müxtəlif növ sərmayə axınlarının miqdarı ölkədə daha çox olmuşdur və müsbət saldo yaratmışdır. 2015-ci ilin əvvəlindən etibarən investisiya axınlarının miqdarında kəskin azalma olmuşdur. Bu azalmanın başlıca səbəbi manatın kəskin ucuzlaşmasıdır. Buna baxmayaraq stabilləşmədən sonra yeni 2017-ci ilin 2-ci rübündən etibarən tədricən kiçik artım müşahidə edilmişdir.

FƏSİL III AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏTİN FİSKAL DAYANAQLILIĞIN ARTIRILMASI YOLLARI

3.1. Dövləti gəlirlərinin və vergilərin tənzimlənməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi

Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar və maliyyə sabitliyinin əldə olunması bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Bunun üçün hökumət dəqiq maliyyə strategiyasını, yəni perspektiv üçün nəzərdə tutulmuş və dövlətin iqtisadi və sosial strategiyası ilə müəyyən edilən irimiqyaslı məsələlərin həllini nəzərdə tutan maliyyə siyasətinin uzunmüddətli kursunu işləyib hazırlamalıdır. Bu məqsədlə maliyyənin əsas inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirmək, ondan istifadənin əsas konsepsiyalarını formalaşdırmaq maliyyə münasibətlərinin təşkili prinsiplərini araşdırmaq lazımdır.

Uzunmüddətli konsepsiyaların və məqsədli proqramların seçimi ilk növbədə, iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqamətlərinin həyata keçirilməsi üçün mərkəzləşdirilməsi üçün vacibdir. Maliyyə siyasətinin və onu təşkil edən elementlərinin mahiyyəti, məqsədi və həyata keçirilmə mexanizminə dərin yanaşma olmalıdır ki, maliyyə siyasətinin qarşısında duran məsələlər düzgün həll olunsun. Maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsinin xarici təcrübəsi böyük maraq doğurur. Azərbaycanın büdcə sisteminin qurulması üçün, şübhəsiz ki, artıq fəaliyyət göstərən büdcə orqanlarını formalaşdırmış digər dövlətlərin geniş təcrübəsindən istifadə böyük səmərə verə bilər.

Bu məsələyə elmi yanaşma, maliyyə siyasətini müəyyənləşdirən bütün amillərin öyrənilməsi onun nisbi müstəqilliyinin obyektiv iqtisadi münasibətlərinin təsirindən çıxmamaya zəmanət ola bilər.

Təcrübə göstərir ki, maliyyə siyasətinin iqtisadiyyatdan ayrılması ciddi çətinliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Maliyyə siyasətinin işlənməsinə elmi yanaşma onun cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına uyğunluğunu və maliyyə nəzəriyyəsinin nəticələrinin daimi uçotunu nəzərə alır.

Fikrimizcə, büdcə-vergi siyasətinin aparılması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədmüvafiqdir:

- ❖ vergi ödəyicilərinin vergi yükünün azaldılması;
- ❖ iqtisadiyyatın sahələrinə vergi güzəştlərinin tətbiq olunması;
- ❖ ÜDM formasına və sahə quruluşuna müvafiq şəkildə büdcə gəlirlərinin artması;
- ❖ vergilərin strukturunun sadələşdirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi;
- ❖ qeyri-neft sahəsində iqtisadi fəallığın artırılması və sahibkarlıq fəaliyyət sahəsinin böyüməsinə imkan yaradan vergi mühitinin yaranması,
- ❖ islahatların dövlət sosial sığorta şəbəkəsində intensivləşdirilməsi;
- ❖ dövlət büdcəsindən seçilmiş vəsaitlərin keyfiyyəti üzrə əlverişli xərclənməsi əsasında maliyyə nəzarətinin ciddiləşməsi;
- ❖ dövlət vəsaitinin keyfiyyəti üzrə əlverişli xərclənməsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün müəssisə, idarə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin tələb edilən səviyyədə görülməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməsi;
- ❖ hökumət zəmanətli kreditlər hesabına həyata keçirilən layihələrin səmərəli və təyinatına uyğun istifadəsinin təmin olunması üçün monitorinqlər keçirilməsi və nəticələrini müzakirə edilməsi;
- ❖ ölkənin tədiyyə balansı göstəricilərinə bilavasitə təsir göstərən dövlət və qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatların hökumət zəmanəti ilə təmin edilməyən xarici borclarının uçota alınması və təmin edilməsi məsələsinin həllini həyata keçirilməsi;
- ❖ dövlət orqanlarının idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi;
- ❖ büdcənin icra olunması zamanı şəffaflığın təmin edilməsi;
- ❖ ahəngdarlığı vergilərin daxilolmalarında artırılması;
- ❖ vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- ❖ xərclərin investisiya yönümlülüyünün təmin edilməsi;

❖ dövlət büdcəsindən maliyyələşən sahələr üzrə xərc normativlərinin təkmilləşdirilməsi;

❖ büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi.

Gələcəkdə dövlət vəsaitindən istifadə üzrə şəffaflığın artıran qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsi yönündə görüləcək işlərin davam etdirilməsi məqsəduyğundur. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini və sosial sahələrdəki vəziyyəti xarakterizə edən əsas göstərici olan Ümumi Daxili Məhsul istehsalı hər il 8-10% artırılmış qeyri- dövlət sektorunun payı isə 75,0%-dən çoxunu təşkil etmiş, inflyasiyanın səviyyəsi isə minimuma endirilmişdir.

Respublikamızda perspektivdə həyata keçirilməsi düşünülmən vergi-büdcə siyasəti ölkə daxilində sahibkarlığın tərəqqisi, infrastruktur sahələrin modern tələbləri nöqtəyi-nəzərindən bir daha qurulması, kəsib təbəqəsinin nisbətən azaldılması və bölgələrin tərəqqisi üçün iqtisadi potensialların ərsəyə gətirilməsi ilə bərabər, bütün müəssisələrdə, eyni zamanda büdcə təşkilatlarında maliyyə intizamının yaradılmasını özündə biruzə verir.

Yığım əmsalının yüksəldilməsi və vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi hesabına büdcə gəlirlərinin artırılması, büdcə xərclərinin investisiya və sosial yönümlülüyünün təmin edilməsi, xərclərin həyata keçirilməsində şəffaflığın və idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi sahəsində vacib tədbirlər görülməlidir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyat sahəsində mövcud olan ödəmələr probleminin həll edilməsi, enerji daşıyıcılarının ölkədaxili qiymətlərinin yavaş-yavaş dünya qiymətləri ilə eynilik təşkil etməsi kimi məsələlər gələcəkdə həll edilməsi mühüm olan məsələlərdir.

Gələcəkdə dövlət vəsaitindən istifadə üzrə şəffaflığın artıran qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsi yönündə görüləcək işlərin davam etdirilməsi məqsəduyğundur.

İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini və sosial sahələrdəki vəziyyəti xarakterizə edən əsas göstərici olan Ümumi Daxili Məhsul istehsalı hər il 8-10% artırılmış qeyri- dövlət sektorunun payı isə 75,0%-dən çoxunu təşkil etmiş, inflyasiyanın səviyyəsi isə minimuma endirilmişdir.

Büdcə prosesinin təşkil edilməsi üçün mövcud hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi və onun dünya standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində də bəzi nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Hesab edirik ki, AR-nın iqtisadi müstəqilliyinin dayanaqlılığının artması, dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya etməsinin mühüm şərtlərindən biri də düzgün vergi sisteminin yaradılmasıdır.

3.2. Fiskal dayanaqlılığa dövlət dəstəyinin təkmiləşdirilməsi istiqamətləri

Vergi daxilolmaların qiymətləndirilməsi modellərində, əsasən mövcud qanunvericilik və normativlər daxilində gələcək vergi daxilolmalarının qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunur.

Vergi daxilolmalarının öyrənilməsi, vergiyə cəlb etmə əsasının və onun tərkib komponentlərinin tərəqqi meyilləri və büdcə daxilolmalarının tutumunun əvvəlcədən proqnozlaşdırılması bütün iqtisadi qurumların və maliyyə orqanlarının mühüm vəzifəsidir.

Təsərrüfat subyektləri, dövlətlə əhali arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən qanunvericiliyin korrekto edilməsi üzrə təkliflərin verilməsi təhlil və proqnozlaşdırmanın ayrılmaz hissəsidir. Qanuni ardıcılıqla vaxtında irəli sürülmüş və təklif edilmiş təkliflər iqtisadiyyatda mənfi halların aradan qaldırılmasına və büdcə gəlirlərinin artırılmasına şərait yaradır.

Büdcələrin əsaslandırılmış tərtibi üçün proqnozlaşdırma üzrə işlərin nəticələri baza rolunu oynayır. Bazar münasibətləri şəraitində ölkə iqtisadiyyatının və ya ayrı-ayrı regionların yeni mərhələlərə addım atması vergiyə cəlb etmə bazasına təsir

göstərən amillərin qiymətləndirilməsini dəyişdirir və təhlil dairəsinə digər vergi növlərini, yeni halları və şəraiti meydana çıxarır.

Deməli, hər bir vergi növü mövcud vergi qanunvericiliyinə əsasən ona xas olan öz vergiyə cəlb etmə bazasına malikdir. Bəzən hətta bu və ya digər vergi növünün vergiyə cəlb etmə bazasına aid edilən tərkib elementləri, eyni zamanda, digər vergi növünün vergiyə cəlb etmə bazasının tərkibinə daxil olur. Məsələn, əməkhaqqı fondu fiziki şəxslərin gəlir vergisinin vergiyə cəlb etmə bazasını təşkil etməklə bərabər, onun bir hissəsi birbaşa və digər vergi növlərinin vergiyə cəlb etmə bazasına aid edilir. (Ferhatovlu, E.A. 2016, s.321)

Bir qayda olaraq iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməklə iqtisadiyyata dövlətin vasitəli təsirinə daha çox üstünlük verilir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə bazar iqtisadiyyatının silsiləvi inkişafı ilə əlaqədar ayrı-ayrı sektorların tərəqqisinin çevik tənzimlənməsinə tələbat bir xeyli artır və İEÖ-in hökumətləri bunu başa düşürlər. Vergilər isə belə tənzimləməni həyata keçirməyə qadir olan vasitəsidir.

Cəld vergi güzəştləri sistemləri paralel olaraq yüksəlişdə olan sektorları çox yüksək tərəqqi sürətindən saxlamağa, bununla yanaşı, ilkiləri azaltmağa və tənəzzülə uğrayan sahələrə yardım etməyə də imkan verir. Eyni zamanda, korporasiyaların gəlir və mənfəətlərindən vergilərin azalması onları daha intensiv inkişaf etməyə imkan verir. Milli istehsal prosesi nə qədər məhsuldar olsa, məhsullar dünya satış mərkəzində bir o qədər rəqabətə dözümlü olur. Müəssisələr nə qədər yaxşı işləsələr, onların işçilərinin sayı və həyat səviyyəsi bir o qədər çox və yüksək olar. İzafi dəyər kapitalist istehsalının genişlənməsinə yönəlir, kapitala çevrilir.

Dövlət ancaq sabit yüksək vergi yığımları qazanmır, o cümlədən işsizliyin aşağı salınması və gəlirlərin bərabər bölüşdürülməsini də təmin edir.

Deməli, yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, dövlətin iqtisadiyyata çevik iqtisad: mexanizmlərlə, o cümlədən büdcə-vergi siyasəti ilə təsiri apardığı siyasətin iqtisadi səmərəliliyini artırmaq inkişafı malikdir.

İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini və sosial sahələrdəki vəziyyəti xarakterizə edən əsas göstərici olan Ümumi Daxili Məhsul istehsalı hər il 8-10% artırılmış qeyri- dövlət sektorunun payı isə 75,0%-dən çoxunu təşkil etmiş, inflyasiyanın səviyyəsi isə minimuma endirilmişdir.

Büdcə prosesinin təşkil edilməsi üçün mövcud hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi və onun dünya standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində də bəzi nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Hesab edirik ki, AR-nın iqtisadi müstəqilliyinin dayanaqlılığının artması, dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya etməsinin mühüm şərtlərindən biri də düzgün vergi sisteminin yaradılmasıdır.

Dünya təcrübəsindən məlum olur ki, bütüncü ölkələrdə vergilərin yığım faizi (ÜDM-la nisbətdə) inkişaf etmiş ölkələrdən təxminən iki dəfə aşağıdır. Qeyd edilənlərlə yanaşı, Azərbaycanın bir sıra digər postsovet ölkələri ilə birgə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə yenidən qədəm qoyduğunu, əvvəllər tamamilə fərqli dövlət gəlirlərinin yığım sistemindən istifadə etməsini, habelə iqtisadiyyatın ümumi böhranını nəzərə alsaq, bu prosesin nə dərəcədə ağırlıq və çətin olduğunu təsəvvür etmək olar. Lakin tədricən mərhələ-mərhələ respublikamız bu yolda irəliləyişlərə nail olmuş, öz qanunvericiliyi beynəlxalq standartlara və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış, investisiya baxımından cəlb edilmə parametrlərini itirmiş, öz siyasətinin aparılmasını təmin edən inzibati sistemin quruculuğuna başlamışdır. (Həsənlı M.X. Bakı: Elm, №1 2016, s. 67-70.)

Vergi sistemi keçən il əsaslı şəkildə inkişaf etdirilmiş və dövlətlərarası normativlər səviyyəsinə çatdırılmışdır. Hesab edirik ki, bu dövrdə vergi siyasətinin aşağıdakı istiqamətləri prioritet ola bilər:

- gəlirlərin büdcəyə daxilolmaların əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsi;
- vergilərin sayım və dərəcələrini azaldılması;
- vergiqoymada ədalətlik prinsipini təmin olunması;
- vergiqoymada normativlərin sadələşdirilməsi;

- vergi borclarının ləğv edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- sahibkarlıq fəaliyyətinin sürətlənməsinə səbəb olan vergi mühitini ortaya çıxması;
- investisiya qoyuluşları əsasında vergi güzəştlərinin inkişaf etdirilməsi;
- qeyri-neft sahəsində büdcə gəlirlərinin yığılması əmsalının çoxalması.

VM vergilərin hesablanması, vergilərin çıxılması zamanı yaranan problemlərin həll edilməsi, vergilərin dərəcələrinin aşağı salınması kimi mübahisəli məsələlərin vergi ödəyicilərinin xeyrinə həll olunması nəzərdə tutulmuşdur. (Rzayev İ., V buraxılış. Bakı: Elm, 2003, s. 267-277.)

Beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək və spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alaraq vergilərin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təsirli tədbirlər həyata keçirilmiş və beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən qəbul olunmuş prinsiplərdən istifadə olunmuşdur.

Eyni zamanda, ölkənin vergi potensialının hələ də tam istifadə olunmaması, bu sahədə kifayət qədər ehtiyatlarımızın mövcudluğu və növbəti illərin vergi siyasəti, əsasən bu potensialın tam üzə çıxarılmasından ibarət olmasını qeyd etmək lazımdır.

Əsas məlumatlardan biri kimi fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması ilə bağlı aparılmış vergi siyasətini qeyd etmək olar. Fiziki şəxslərin əldə etdikləri real gəlirlərin liberallaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməsi vergi siyasətinin bu sahədə əsas fəaliyyətidir. Ötən dövr ərzində fiziki şəxslərin gəlirlərindən tutulan verginin dərəcəsi aşağı salınmış, vergi tutma şkalası sadələşdirilmiş, vergi güzəştlərinin müəyyər qismi ləğv olunmuşdur;

Kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən əlverişli vergi mühitinin yaradılması vergi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı istiqamətində görülmüş təsirli tədbirlər sırasında kiçik sahibkarlıq subyektlərinə tətbiq olunan sadələşdirilmiş vergini qeyd etməmək olmaz. Belə ki, verginin tətbiqi kiçik sahibkarlıq subyektlərini mənfəət vergisini,

əlavə dəyər vergisini və əmlak vergisini ödəməkdən azad etmiş, bununla da onların vergi yükünü əhəmiyyətli dərəcədə azaltmış, eyni zamanda bu vergi ödəyicilərinin uçot-hesabat işlərinin xeyli sadələşdirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Həmin bu verginin hüquqi şəxslərlə yanaşı, fiziki şəxslərə də tətbiq edilməsi sahibkarlığın vergi yükünü xeyli azaltmış, onların sərəncamlarında qalan və sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə yönələ biləcək vəsaitin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla kiçik sahibkarlar üçün əlverişli rejimin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Vergi siyasəti respublika sahəsində görülmüş işlərin əhəmiyyətinə baxmayaraq onun daim təkmilləşməsi iqtisadi inkişafın zəruri amillərindən biridir. Qeyd olunan sahədə hökumət tərəfindən müəyyən tədbirlərin davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Neft gəlirlərinin qeyri-neft sahəsinin tərəqqisinə istiqamətlənməsi metodu ilə əhalinin sosial vəziyyətinin qaydaya salınmasına, ölkədə kasıb təbəqənin xeyli azaldılmasına nail olmaqla iqtisadiyyatın neftdən asılılığın olmamasına yönəldilməsi iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri olacaqdır. Bu istiqamətdə görülməli tədbirlərin əsas tərkib hissəsi olaraq vergi siyasətinin rolu böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu siyasətin əsas istiqaməti qeyri-neft sahəsində iqtisadi aktivliyin yüksəlməsi və sahibkarlığın fəaliyyətinin intensivləşməsini təmin edən səmərəli mühitin ərsəyə gətirilməsidir.

Vergi siyasətinin perspektivdə əsas istiqamətləri əvvəlki illərdə aparılan siyasətin ardıcıl davam etdirilməsində, iqtisadiyyatın digər sahələrində gedən proseslər nəzərə alınmaqla vergi yükünün və vergidən yayınma imkanlarının azaldılması, vergi ödəyicilərinin vergi mədəniyyətinin və ödənişən vergilərin həmçinin gündən-günə artırılması, uçolun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, vergilərin büdcəyə alınması: təmin edən orqanların strukturlarının yenidən qurulması, onların arasında informasiya mübadiləsinin, bu orqanların işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi olmalıdır.

Vasitəli vergilərin tətbiqi zamanı pozitiv irəliləyişlər olsa da, bu istiqamətdə də çoxsaylı inkişaf etdirmə işlərinə ehtiyac yaranır. Əlavə dəyər vergisi sektorunda itkilərin azalması üçün bu istiqamətdə nəzarətin gücləndirilməsi yönündə ciddi işlər görülməlidir.

İlk növbədə mülkiyyətin real bazar qiymətlərinə çatdırılması vasitəsilə mülkiyyət vergiləri sahəsində vergi bazasının genişləndirilməsi məsələsi növbəti illərdə həll edilməlidir. Bu addım büdcəyə daxilolmaları artırmaq imkanı ilə yanaşı, fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradacaqdır.

Yaxın illərdə mədən vergisinin hildə gəlirlərinin formalaşmasında rolunun artması gözlənilir. Yavaş-yavaş xam neftin və təbii qazın ölkədaxili dəyərlərinin dünyadakı satış qiymətləri ilə uzlaşdırılması bu prosesin həyata keçəcəyinə işarədir.

3.3. Vergi - büdcə idarəetməsinin effektivliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

İntegrasiya zamanı makroiqtisadi dəyişməzliyin təmin edilməsində sürətli və məqsədyönlü siyasətinin həyata keçirilməsi xüsusi rol oynayır. Bu səbəbdən də, əvvəlcə sırf büdcə-vergi siyasətinin kompensasiya edilmiş formada həyata keçirilməsi ölkədə makroiqtisadi dəyişməzliyin durumuna həlledici təsir edir. Müasir iqtisadi sistemin təşəkkülünə xidmət göstərən iqtisadi siyasət sistemli şəkildə aparılacaq ölkədə maliyyə dəyişməzliyinə yiyələnməyə yönəldilməlidir.

Ölkə iqtisadiyyatında qazanılmış uğurlar içərisində həyata keçirilən iqtisadi islahatların avanqardı kimi özünü göstərən büdcə-vergi sistemi xüsusi yer tutur. Maliyyə sistemində yürüdülmən islahatlar yalnız hökumətin fiskal siyasətini yox, o cümlədən bu sistemin daxili quruluşunu da təşkil etmişdir.

Büdcə gəlirlərinin təşəkkülü, büdcə öhdəliklərinin icrası, büdcə kəsirinin idarə edilməsi büdcə-vergi siyasətinin əsas meylləri olduğu üçün bu siyasətin əlverişliliyi qeyd edilən meyllər üzrə icraedici hakimiyyət idarələrinin fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir.

Büdcə-vergi siyasətinin əlverişli aparılması gerçək iqtisadiyyata güclü təsir edir. Bu səbəbdən də mühüm makroiqtisadi meyarların dinamikası yürüdülmən büdcə-vergi siyasətinin əlverişlilik meyarı kimi özünü göstərir.

Büdcə-vergi siyasəti maliyyə siyasətinin ayrılmaz hissəsi olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqi konsepsiyasına və iqtisadiyyatın, o cümlədən müxtəlif dövlət idarələrinin, sahibkarlığın tərəqqisini təmin edən başqa dövlət proqramlarına müvafiq şəkildə tərtib edilir. ((Ələsgərov A.S. 2014, s.40-45.)

Büdcə – vergi siyasətinin aparılmasında mühüm məqsəd – respublika ərazisində makroiqtisadi meyarların dəyişməzliyini təmin etməklə iqtisadi artıma yiyələnmək, maliyyə intizamının gücləndirmə, dövlət büdcəsinin hazırlanması və yerinə yetirilməsi inkişaf etdirmək, onun aydınlığını çoxaltmağı, sahibkarlığa maliyyə köməyini möhkəmləndirmək və inflyasiyanın səviyyəsini azaltmaqdan ibarətdir.

Modern mühitdə mülkiyyətin təzə formalarının ortaya çıxdığı, təsərrüfat subyektlərinə və idarələrinə sosial-iqtisadi yeniliklərin edilməsində geniş hüquqlar verildiyi üçün büdcə-vergi siyasətinin əlverişli yönləndirilməsinin aktuallığı və səmərəsi daha da çoxalır.

Büdcə gəlirlərinin çoxalması mənbələrinin, dövlət xərclərinin idarə olunmasının və ona nəzarətin inkişaf etdirilməsi, qeyd edilən problemlərin çözülməsi üçün şərait yaradır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən əksər nizamnamələr, iqtisadi siniflərdən başqa təsir və asılılıq formasında çıxış edir. O, iqtisadi əlaqələrin bir qismi olan - maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinin hər hansı bir tərəfini göstərir. Büdcə-vergi əlaqələri dövlətlə ayrı-ayrı şirkətlər, idarə və qurumlar və əhali arasındakı münasibəti göstərməklə bərabər, bu əlaqələrin məcmusu kimi özünü göstərir.

Gəlir vergisi ödəyicilərinin çoxalmasına səbəb olan ünsürlərdən biri də - normal investisiya şəraitinin qurulmasıdır. Xarici investisiyanın zəifləməsi vergi

nüfuzetmələrinin azalmasına nədən olan ünsürlərdəndir. Bu nöqteyi-nəzərdən, xarici iqtisadi fəaliyyətdə hər hansı tarazlığın bərpaı da əlverişlidir.

Sabitləşmə proseslərində büdcə-vergi siyasəti xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun aparılmasında tədbirləri xərcləri nisbətən azaltmaqla və əlavə vergi islahatlarının dəstəyilə gəlirləri çoxaltmaqla, büdcə kəsirinin ciddi olaraq aşağı düşməsindən təşkil edilmişdir. Sabitləşmə proqramı hakimiyyətin ayrı-ayrı səviyyələri arasında büdcə əlaqələrinin tərəqqisinə müsbət təsir göstərir. Əksər ölkələrdə kapital yatırımları, istehlakçı və istehsalçılara dotasiyalar, istifadə xərcləri, idarəetmə və s. kimi xərclərin zəifləməsi, onların strukturunun təkrarən qurulması, əhalinin sosial müdafiəsi və investisiya siyasətinin təşəkkülü kimi prioritet tələbatlara yönəldilməsi düşünülür.

Vergilərin əsasını mərkəzin tutduğu zamanda, vergi nüfuzetmələrinin hər hansı payı yerli səviyyəyə verilə bilər. Bu üsulun özəllikləri – primitiv olması, bələdiyyə hakimiyyətlərin gəlir alacaqlarına zəmanət verməsi ilə əlaqədardır. Payların verilməsi 2 yolla baş verir. Bu yollardan biri odur ki, vergilər toplandığı ərazinin yerli idarəsinin sərəncamında % ayırmaları normativi üzrə təyin olunmuş pay miqdarında qalır. Vergi nüfuzetmələrinin payların zəifləməsinin başqa yolu odur ki, bələdiyyə hakimiyyət idarələrinə ümumdövlət vergilərindən əlavə həcmələri hər hansı səviyyə ilə məhdudlaşdırılan dəyərlər tutmaq hüququ verilir.

Vergilərin pay bölgüsü üsulunun təhkim üsulu kimi istifadə olunması, dövlət strukturunun səviyyələri ilə paylaşdırılmaya faydalı olan büdcə nüfuzetmələri növünün doğru ayırd edilməsini istəyir.

Büdcə əlaqələrinin həyata keçirilməsi: gəlir və xərclərin kompensasiya edilməsinə; inzibati - ərazi vahidlərinin büdcə təminolunma səviyyələrinin ekvivalent olması; bələdiyyə hakimiyyətlərin gəlirlərinin səfərbər və yaxud xərclərə qənaət olunması üzrə səylərin təkanına yönləndirilə bilər. Sadalanan meyllərin hər biri uyğun nizamlanma metodları – subvensiya, dotasiya və ya subsidiyalarla təmin olunur.

Büdcənin kompensasiya edilməsi üçün iqtisadiyyatın bələdiyyə sahəsindən daha çox gəlir qazanmaq cəhdləri, labüd qaydada qeyri-sabitliyə yol açacaq. Ona görə ki, bələdiyyə hakimiyyət mərkəzə bildiriş edəcək, banklardan borc alacaq və borc faizləri də verməli olacaq. Bugün yerli səviyyəyə verilən sosial müdafiə sistemi bələdiyyə hakimiyyət idarələrinin vəsaitinin çatışmaması üzündən əlverişli işləyə bilmir.

Sabitləmə prosesinin I səviyyəli faydalı olmasını nəzərə alan makroiqtisadi dəyişməzliyə yiyələnmək üçün hökumət əvvəlcə, fərmanında olan vasitələrin, demək olar ki, hamısından faydalanaraq, dövlət büdcəsinə yetərinə daxilolmalar axınının təmin olunmasına yiyələnmə bilər. O cümlədən bu, dövlət xərclərinin səviyyəsinin aşağı düşməsinin, sosial müdafiə və kapital sərmayələri vəzifələrinin hakimiyyətin nisbətən aşağı səviyyələrinə keçirilməsi metodunu seçə bilər.

Lakin bu durum çox çəkməz. Məqsəd dövlət büdcəsinin kompensasiya edilməsi olsa da, belə tədbirlər daha böyük qeyri-tarazlıq yaradır: bələdiyyə hakimiyyət idarələrinin borcları çoxalacaq, onlar təzə borclar və kreditlər götürəcək, özlərinin xərclərini maliyyələşdirmək üçün yardım istədikləri şirkətləri əldən buraxmayacaqdır.

Dövlət büdcəsinin möhkəm olması yenidən istehsalın və əhalinin sosial-iqtisadi durumunun dinamik tərəqqi edə bilməsinin təməlidir. Onun kompensasiyasının pozulması və nəticədə, büdcə kəsirinin miqdarının hər hansı həddi keçməsi yenidən istehsal prosesinin və əhalinin sosial-iqtisadi durumunda tarazlığın pozulması problemini ortaya çıxarar və o cümlədən, dövlətlə şirkətlər, qurumlar, əhali arasında ərəyə gələn maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinin nizamlanması məsələsini mürəkkəbləşdirə bilər. Bu əlaqələrin özəlliyi odur ki, onlar bölgü əlaqələri sektorunda, dövlətin zəruri iştirakı kimi yaranır. Dövlət büdcəsində olan maliyyə qarşılıqlı əlaqələri mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti təsisatlarının ortaya çıxması və istifadəsi ilə bağlı var olur ki, bunlar da dövlətin kompleks emal və istehlak ehtiyacının qarşılınmasına sərf etməkdən əlavə, həmçinin milli gəlirin bir qisminin dövlətdə olmasını lazımi edir, ona görə ki, bu ictimai yenidən istehsalın

maliyyələşdirilməsi, ölkə idarəçiliyinin öz vəzifələrini icra edə bilməsi, idarə olunması xərclərinin qarşılanması üçün lazım olur.

Büdcə-vergi siyasətinin mühüm mexanizmlərindən biri vergi hesab edilir. Vergilərin toplanması, işgüzar aktivliyin nizamlanması və bəzi sosial funksiyaların həll edilməsi üçün dövlət büdcəsində olan vəsaitdən istifadə olunması imkanlarını əsas götürür. Bu siyasətin xüsusi funksiyası - vergi səviyyələrinin, vergitutma obyektlərinin və vergilərin çeşidlərinin başqası ilə əvəz edilməsi ilə bağlı olan məsələlərdir. Dövlətin apardığı bu siyasətin üsullarına aid ayrı-ayrı baxışlar mövcuddur. Nəticədə, Keynsin tərəfdarları ənənəvi şəkildə iqtisadi tərəqqinin əsas stimulu olan əlverişli təklifin verilməsinə önəm verir və düşünürlər ki, vergilərin zəifləməsi istehsalın çoxalmasına yol açır, ancaq qısa müddətli zamanda büdcəyə nüfuztəmələr azalır, büdcə kəsiri isə yüksəlmiş olur. (Rzayev İ.M.2010 , s.145)

Vergilərin azaldılmasını kompleks istəyin çoxalmasına təsir edən mühüm ünsür sayan «İqtisadi təklif» nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının zənnincə, vergilərin zəifləməsi bir yandan əhalinin, başqa yandan isə bizneslə maraqlananlarının gəlirlərinin və həmçinin yatırımların gəlirliliyinin çoxalmasına təkan verir. Bunun üçün həyata keçirilən vergi siyasəti düşünülmüş halda başqa sosial-iqtisadi problemlərlə asılılıq mühitində yürüdülməlidir. Bazar iqtisadiyyatı mühitində, təsərrüfat obyektlərinin investisiya aktivliyi ilə gəlirlərdən əldə edilən vergilərin səviyyələri arasındakı asılılığın mənimsənilməsinə yönəldilmiş Laffer nəzəriyyəsinə əsasən vergilərin yüksəldilməsinin hər hansı həddi olmalıdır.

Bir sıra dövlətlərdə işsizliyin çoxaldığı zaman, emalın artımına təkan vermək üçün dövlət xərclərini artırmaq və vergiləri azaltmaqla məşğulluğu çoxaltmaq olar. Vergilərin azaldılması emalın və gəlirlərin çoxalmasına nədən olur ki, nəticədə bu da büdcəyə daxilolmaların zəifləməsi və büdcə kəsirinin yaranması ilə sonlana bilər. Ancaq yenə də, daha aşağı vergi səviyyələri təyin etmək və vergi obyektlərini böyütməklə vergilər hesabına nüfuztəmələrin artmasını həyata keçirmək mümkündür. Bu tədbirlərin görülməsində qarşıya qoyulan məqsəd işsizliyi və inflyasiyanı ortadan götürməkdən təşkil olunmuşdur.

İnflyasiya müşahidə edildikdə, istəyin artması ilə bağlı büdcə-vergi siyasətində yeniliklər olması vacibliyi yaranır. Bu zaman, fiskal siyasət vasitəsinin tərtib edilməsi çox da asan başa gəlməmişdir. Ona görə ki, dövlətin yürütdüyü büdcə-vergi siyasətindən əlavə, özü-özünü sabitləşdiricilər də fəaliyyət göstərir. Bu sabitləşdiricilərə - iqtisadi tsiklin ayrı-ayrı mərhələlərində vergilər hesabına daxilolmaların dəyişməsi daxildir.

Emalın azaldığı zaman məqsəd - bu siyasətə təkan verilməsidir, başqa sözlə desək dövlət xərclərinin çoxaldılması, vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin yüksəldilməsi vergilərin azaldılmasının bir-biri ilə bağlı olmasıdır. Bunlar maliyyələşdirmədə problemlərin yaranmasına nədən olsa da, istehsalın aşağı düşməsinin əngəllənməsini təmin edə bilər

Vergi dəyərinin gəlirdən asılılığını və ÜMM intensiv şəkildə artdıqda vergilər hesabına daxilolmaların çoxaldığını müşahidə edərik. Nəticədə bu əhalinin alıcılıq bacarığının zəifləməsinə, iqtisadi artımın yubanmasına nədən olur. Əksinə, azalma zamanı əhalinin alıcılıq bacarığının çoxalması prosesi gedir ki, nəticədə bu əlverişli istəyin təşəkkülünə, istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsinin əngəllənməsinə imkan verir. İnflyasiyanın çoxaldığı dövrdə, qabaqcıl vergiqoyma dərəcələrinin təyin olunması alıcılıq bacarığının zəifləməsinə, iqtisadi artımın gecikdiyi zamanda isə əksinə, alıcılıq bacarığında azalmaların əngəllənməsinə yardım edir. İqtisadi dəyişməzlik nöqtəyi-nəzərindən bunların ikisində vacibdir.

Büdcənin əsas məsələlərindən biri onun kompensasiya edilməsi və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi metodunun ayırd edilməsidir. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi probleminin araşdırılmasına Amerika alimi C.Tobinin yardımları böyükdür. O, göstərmişdir ki, şirkət və qurumlarda pul sirkulyasiyasının idarə olunması və iqtisadiyyata olan yatırımın xarakteri büdcə kəsirinin maliyyələşmə prinsiplərindən asılıdır.

Büdcə-vergi siyasəti - iqtisadiyyatın özü-özlüyündə bütövlükdə məşğulluğa yiyələnməsini həyata keçirən avtomatik tənzimləyicilər, gerçək əmək haqqı elastikliyi, yığım və yatırımların % dərəcəsi, pulun təkə istehlak üçün istənilməsi və s.

əsasında gerçəkləşməsinə düşünür. Keynes bu nəzəriyyələrin düzgün olmadığını iddia edərək, əmək haqqının və % dərəcəsinin qeyri-elastik olduğunu, iqtisadiyyatın müstəqil buraxılırsa, təkcə aşağı səviyyəli bir tarazlığın həkm sürəcəyini, mənbələrin bütövlükdə istifadəsi üçün pul təklifini nizamlayan pul siyasətindən əlavə, büdcə gəlirini çoxalığa istiqamətlənmiş bir maliyyə siyasətinin yürüdülməsinin zəruriliyini də irəli sürmüşdür. Nisbətən zəif tərəqqi etmiş dövlətlərdə büdcə siyasətinin aparılması və fəaliyyət göstərməsi qeyri-mümkündür. Ona görə ki, məcmu istəkdəki artımın, emalı və birbaşa məşğulluğu çoxaldacağı və pul vəsaiti mənbələrinin tam istifadəsini həyata keçirəcəyi fikirlər də vardır. (Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. 2010. 106)

Dövlətin əldə etdiyi gəlirlərin yenidən istehsal prosesinə göstərdiyi təsiri təhlil edərkən vergi yüklərini: vergi daşıyıcılarının xarakterinə, vergi qoyma obyektinə əsasən- birbaşa və dolaylı; vergitutma idarəsi və bu vəsaitin sərəncamçısına görə - regional, yerli, mərkəzi dövlət; istifadə edilmə formasına görə - xüsusi və ümumi; vergi səviyyələrinə görə - progressiv, regressiv, proporsional vergilərə ayrılırlar.

Birbaşa vergilər qabaqcadan hüquqi yaxud fiziki şəxslərin gəlirlərindən və onların mülkündən məlum siyahı və kadastr üzrə çıxılır və tədiyyəçi ilə bu işdə məsuliyyət daşıyan orqan arasında birbaşa əlaqə ortaya çıxır.

Dolaylı vergilər (ƏDV, aksizlər, satışdan əldə edilən vergilər, lisenziya, qeydiyyat, reklam vergiləri, gömrük vergiləri) məhsul və xidmətlərə qiymətlərlə əlaqədardır, bu vergilər tarifi və qiymətin tərkib ünsürü hesab edilir və həmin mal və xidmətlər reallaşdınlarkən tutulur. Onu ancaq konkret istehlakçı ödəyir, özü də dolaylı yolla, yəni bu tipli vergi münasibətlərinin subyektivi olan mal və xidmət satıcıları vasitəsilə ödəyir. Fəaliyyət növünə, mal və xidmətlərin çeşidinə görə dolaylı vergi tutulan obyektlər arasında fərqlər kifayət qədər çoxdur. Verginin real daşıyıcısı vasitəçi olduğuna görə onun üzərinə düşən vergi yükünü hiss etmir. Dolaylı vergi qoyma yığıma, investisiyalara, iqtisadi səmərəlilik prinsiplərinin reallaşmasına daha əlverişli şərait yaradır. Ona görə də bu vergi növünü ödəməyə

müqavimət daha az olur, hətta olsa belə, bu ancaq qiymətlərin yüksəlməsində özünü göstərir. Dolayı vergilər birbaşa vergilərdən daha çox fiskal funksiyanı yerinə yetirir. Birbaşa vergilər ödənilməsi ictimai rəydən, onu ödəyənin davranışından da asılıdır.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin bütün növləri istisnasız olaraq bu və ya digər dərəcədə istehsal subyektlərinin fəaliyyətinə, onların sosial-iqtisadi nəticələrinə təsir edərək, bu proseslərin tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Buna görə də onların müəyyən iqtisadi göstəricilər qrupuna təsir istiqamətləri üzrə təsnifləşdirilməsi şərti xarakter daşıyır.

Bu və ya digər sahədə qiymətlərin nisbi səviyyəsinin artımı onun maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına dəlalət etmir, belə ki, müəssisədə sərf edilən materialların qiyməti də eyni və ya daha yüksək templə arta bilər və bunlar son nəticədə vergi tutumlarına da təsir edə bilər. Buna görə də müəssisələrin son maliyyə nəticələrini ancaq vergilər ödənildikdən sonra onun sərəncamında qalan xalis mənfəətə görə qiymətləndirmək mümkündür.

Dövlət xərclərinin təkrar istehsal prosesində rolunu aydınlaşdırmaq üçün odan bir sıra əlamətlərə görə təsnifatlaşdırmaq olar. Əgər xərclər müəyyən mal və xidmətlərlə ifadə olunursa, bu zaman pul vəsaitlərinin başqa nemətlərə çevrilməsi (transformasiyası) baş verir və belə xərclər transformasiya xərcləri adlanır. Bunların içərisində dövlət istehlakını və dövlət investisiyalarını (əsas kapitalla və dövlət müəssisələri və təşkilatlarının dövrüvə vəsaitlərinin artırılmasına qoyuluşlar, investisiya subvensiyaları, dövlət ehtiyat fonduna ayrılan vəsaitlər, uzunmüddətli büdcə kreditləri) fərqləndirmək vacibdir.

Qiymətlərin müəyyən səviyyəsində tələb elastik olarsa, vergilərin tətbiqi qiymətlərə az təsir edir, bu o deməkdir ki, vergi yükünün əsas hissəsini istehsalçı daşıyır. Mal təklifi ödəmə qabiliyyətli tələbi əhəmiyyətli dərəcədə üstələyirsə, əhalinin real gəlirləri mütləq və nisbi mənada aşağı düşərsə, yaxud təklif olunan mallar rəqəbətqabiliyyətli olmazsa, eyni hal baş verəcəkdir. Qeyri-elastik və ya

azelastik tələb şəraitində qiymətlər əsasən alıcılar üçün artmış olur və təbii ki, vergi yükünün də əksəriyyəti onun üzərinə düşür.

Beləliklə, vergilərin yüksəlməsi qiymətlərin artmasına və satış həcmnin azalmasına gətirib çıxarır. Aydındır ki, belə vəziyyət əvvəllər aşağı qiymətlə daha çox mal və xidmət əldə edən alıcılara, eyni zamanda xeyli gəlirdən məhrum olan satıcılara sərf etməyəcəkdir. Başqa sözlə, qısa müddət ərzində fiskal effekt əldə etmək naminə vergi yükünün artırılmasından cəmiyyət heç nə qazanmayacaqdır

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dövlət xərcləri və vergilərin dərəcələrinə müəyyən dərəcədə təsir göstərməklə ölkənin təsərrüfat fəaliyyətini qaydaya salan sistem fiskal siyasət sistemi adlanır.

Fiskal siyasətin vergi tənzimlənməsi müxtəlif yollarla həyata keçirilir və burada əsas məqsəd büdcənin gəlir və xərclərini balanslaşdırmaqdan ibarətdir.

Müasir dövrdə həyata keçirilən səmərəli büdcə siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqi konsepsiyasının parametrlərinə müvafiq olaraq həyata keçirilmişdir. Büdcə siyasətini istiqamət verən ümumi makroiqtisadi göstəricilər sərt maliyyə-kredit siyasətindən uzaqlaşmanı, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini büdcə və vergi siyasətinin sürətinin artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsini və s. tədbirləri ehtiva etdirmişdir. Bu ümumi makroiqtisadi tədbirlər dəyişməz iqtisadi yüksəlişin təmin olunmasına, istehsalın tutumunun və qeyri-neft sahəsində məşğulluğun artmasına, mərhələlərlə yoxsulluğun ləğv olunmasına, ölkənin regionlarının iqtisadi tərəqqisinin bərpa olunması və tarazlaşdırılmasına, onların fəaliyyətinə müvafiq iqtisadi şəraitin ərsəyə gəlməsinə şərait yaratmışdır.

Maliyyə islahatlarının əsas istiqamətləri büdcə xərclərinin strukturunun inkişaf etdirilməsi və şəffaflığının artırılması, ölkə daxilində xəzinədarlıq sistemi yaratmaqla dövlətə xas maliyyə ehtiyatlarının vahid mərkəz tərəfindən idarə olunmasının təşkili, dövlət xərclərinin, həmçinin büdcədən kənar fondların əməliyyatlarının büdcə vasitəsilə aparılması, dövlət daxili və xarici investisiyaların xəzinə nəzarətinə cəlb olunmasına başlanılması, öhdəliklər sistemini ilə büdcə qurumları tərəfindən yeni borclanmanın əngəllənməsi, xərclərin icra olunmasının maliyyə planlaşdırılmaları əsasında təmin edilməsi və s. makroiqtisadi sahədə qazanılan uğurların vacib şərtlərindən biri olmuşdur.

Ölkə daxilindəki sosial və iqtisadi vəziyyətə əsasən, dövlət iqtisadi siyasətini müvəffəqiyyətlə yürütmək üçün fiskal siyasətin 'diskret' tipindən yararlanı bilər. Fiskal siyasətin cəld və dəyişkən bir xarakteri olan diskret tipi ölkə daxilində ÜDM tutumunun dəyişməsi, məşğulluğun artması, məbləğlərin səviyyəsinin dəyişməsi

üçün vergilər və dövlət xərcləri arasında dəyişiklik etmək, müəyyən situasiyadan səmərəli çıxış yolları əldə etmək deməkdir.

Dövlətin yürütdüyü diskret fiskal siyasət dövlətin iqtisadi vəziyyətini müsbət istiqamətdə dəyişmək üçün planlı formada vergitutma və büdcə xərclərini qaydaya salır. İqtisadi tsiklin ayrı-ayrı mərhələlərində bu tənzimləmə forması digərlərindən seçilir. İqtisadi böhranlar zamanı dövlət öz xərclərini yüksəldir, vergilərin səviyyəsini isə azaldır.

Təcrübədən məlum olur ki, yüksək vergi rüsumları vergi ödəyicilərinin vergi ödəməsindən yayınmasına səbəb olur, nəticədə ölkədə gizli iqtisadiyyatın geniş vüsət almasına səbəb olur. Bunun nəticəsində büdcədə gəlirlər hissəsi azalır. O cümlədən, gizli iqtisadiyyatın olduğu mühit vergi idarələrinin dövlət üçün gələcək iqtisadi təhlil və proqnozlaşdırma etmədə bir sıra çətinliklər ortaya çıxarır.

Ölkə daxilində mövcud iqtisadi vəziyyətin gerçəkliyinə əsaslanaraq iqtisadi tərəqqi və iqtisadi artımı stimullaşdırmaq üçün hökumət fiskal siyasətin ekspansionist növündən yararlına bilər. Bu cür hal ötən əsrin 80-ci illərində İEÖ-də vergi dərəcələrinin azalması nəticəsində iqtisadi artımın səviyyəsini dəstəklənməsi ilə nəzərə çarpmışdır.

İEÖ-də olduğu kimi ölkəmizdə də fiskal siyasətin vergi tənzimlənməsinin mühüm istiqamətləri vergi mexanizminin sadə olmasına və vergi yükünün azaldılmasına yönəldilmişdir. Bu istiqamət sahibkarlıq fəalliyətinin müstəqil şəkildə tərəqqi etməsi üçün münbit iqtisadi şəraitin formalaşmasına istiqamətləndirilmişdir.

Təkmil vergi mexanizminin əsası vergilərin fiskal və eyni zamanda tənzimləyici funksiyalarının tətbiqini təmin edən tədbirlərdən ibarətdir. O cümlədən, vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi, vergi güzəşti və vergi azadolmalarından təyinatına əsasən istifadənin təmin olunması və vergi yükünün azalması ilə vergitutma bazasının böyüdülməsi də təkmil vergi mexanizminin əmələ gəlməsinin əsasında durur.

Bu nöqteyi-nəzərdən fiskal siyasətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün aşağıdakıların olmasını vacib sayıram:

- Ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların daxil olması üçün tətbiq olunan ən münasib vergi yükü siyasəti zamanı ölkədaxili iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətlilik səviyyəsini artırmaq üçün qonşu dövlətlərin və bölgədə olan başqa dövlətlərin vergitutma səviyyəsi siyasətini və o cümlədən vergi yükü siyasətini yaxşı mənimsəmək lazımdır.

- İqtisadi tərəqqinin müasir mərhələsində vergi yükünün iqtisadiyyatın sahələri, iqtisadi agentlərin müxtəlif kateqoriyaları üzrə paylanılmasının rasional mexanizminin tətbiq edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu nöqteyi-nəzərdən vergi yükünün zaman-zaman istehsaldan istehlaka keçirilməsi nəticəsində istehsal, istehlak və istehsal faktorlarının qiymətlərinin müvazinətliyini təmin etmək olar.

- İqtisadi tərəqqinin hazırki dövründə passiv vergi siyasətindən aktiv vergi siyasətinə keçid edilməsi məqsədemüvafiq ola bilər. Bunun üçün azad texnoloji iqtisadi zonaların ərsəyə gətirilməsi, innovasiya və bilik iqtisadiyyatının tərəqqisinin stimullaşdırılmasının vacibliyinə əsaslanaraq aktiv vergi siyasəti və müasirləşdirmənin üstün prinsiplərinin tətbiqi çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, Bakı 2018.

1. “Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.” Bakı, 2001

2. “Büdcə sistemi haqqında” AR Qanunu, Bakı, 2002.

3. «Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası qaydaları» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı, Bakı, 2004.

4. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, 2012, 445 s.

. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı Bakı şəhəri, 27 fevral 2014-cü il № 118

5. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın problemləri. Bakı, 2013, 519 s.

6. Ələsgərov A. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin yaranması, formalaşması və inkişafı. Bakı, 2014, s.40-45.

7. Əlirzayev Ə. İqtisadi və sosial idarəetmə: bazar iqtisadiyyatı, metodoloji prinsiplər, qanunauyğunluqlar. Bakı, 2014, 282 s.

8. Əliyeva F. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatda maliyyə-kredit münasibətlərinin mövcud vəziyyəti və inkişaf təmayülləri / Bazar islahatları və milli iqtisadiyyatın inkişaf problemləri (məqalələr toplusu), 1 hissə. Bakı; Elm, 2014, s. 279-287.

9. Həsənlı M.X. Büdcə münasibətlərinin gəlir və xərclərin nizamlaşdırılmasına təsiri // AMEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat) Bakı: Elm, №1 2016, s. 67-70.

10. Paşayev T.Ə. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi və büdcə-vergi siyasətinin, əsas istiqamətləri // AMEA-nın xəbərləri.

Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). Bakı: Elm, №1,2016, s.68-83.

11. Rzayev İ. Azərbaycanca vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri / Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda (məqalələr toplusu), V buraxılış. Bakı: Elm, 2003, s. 267-277.

12. Rzayev İ.M. “Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər”. Bakı, 2010

13. Musayev A. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti.//Azərbaycanın Vergi xəbərləri, № 2,2014, s. 28-29.

14. Mahmudov M. Dövlət büdcə tənzimlənməsinin iqtisadi problemləri. Bakı, «Ozon» nəşr., 2013, 288 s.

15. Namazova C. Dövlət büdcəsi: iqtisadi siyasətin səmərəlilik göstəricisidir. //Vergi Xəbərləri, №11, 2014, s. 37.

16. Nuriev Ə. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı, Elm, 2014,348 s.

Rus dilində

1. Алгебова И., Емцов Р., Холопова. Государственная экономическая политика: опыт перехода к рынку. М., 2012, с. 320.

2. Бабанов И.Т. Основы финансового менеджмента. Москва.: Финансы и статистика 2013,323 с.

3. Берлин С.И. Теория финансов (учебное пособие). М.: Изд. Пиор, 2010, с. 256.

4. Дадашев А.З., Черник ДюГ. Финансовая система России. Учебное пособие. М.: 2010 с. 248

5. Курс экономики (Под ред. Б.А.Райзбера). М.: ИНФРА-М, 2011, с. 389-410, 431-482

6. Лавров А.,- Кузнецов О. Оценка бюджетного потенциала регионов России // Рынок ценных бумаг, 2009 №10, с. 38-54.

7. Мамедов А. Вопросы налогово-бюджетного прогнозирования и балансирования государственного бюджета / Азербайджанская экономика на пути подъема (сборник статей). Выпуск ВЪЫЫ (16). Баку: Элм, 2013, с. 223-227.
8. Пушкарева В.М. История финансов» мысли и политики налогов. (Учебное пособие). Москва: Финансы и статистика, 2013, с. 254.
9. Фомина О.А., Налоговый контроль в США. Журнал: Финансовый бизнес, 2015, № 7.s.145-148
10. Харистенко В.Б. Реформа межбюджетных отношений: новые задачи // Вопросы экономики, 2012. №8, с. 4-14.

İngilis dilində

1. Feldstein M. The effect of sosial security on saving /Macroeconomic analysis: essays in makroeconomics and econometrics. London, 2015 s. 4.
2. McConnell K.P. .. Bru S.L. Economics: principles, problems and policies. Textbook. Per.s English M .: Infra-M, 2010, Ch. 10, s. 214-219; Ch. 12, p. 251-272; Ch. 18,391-410.

Türk dilində

1. Keynes, J.M., Genel Teori: İstihdam, Faiz ve Paranın Genel Teorisi, Çev. Uğur Selçuk Akalın, Kalkedon, İstanbul 2013.s.258
2. Aktan, Coşkun Can; İstiklal Y. Vural; “Ekonomi Politikası Yönetiminde Mali ve Parasal Kurallar”, Kurumsal Maliye Politikası (Editörler: Coşkun Can Aktan, Dilek Dileyici, İstiklal Y. Vural), Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016, s. 119-134.

İnternet resursları

1. <https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>

2. <http://www.taxes.gov.az>
3. <http://sai.gov.az/upload/files/2018-DURUSTLESME-REY-FINAL.pdf>
4. <http://huquqiaktlar.gov.az/StatementDetails.aspx?statementId=3971>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. ÜDM-da qeyri-dövlət bölməsinin payı, faizlə	30
Cədvəl 2.2018-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərində funksional təsnifat üzrə nəzərdə tutulmuş yeniliklər haqda məlumat, min manatla.....	32
Cədvəl 3. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri.....	40

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik1. 2015-2018-ci illər üzrə Cari əməliyyatlar balansı.....	44
Qrafik 2. 2015-2018 illər üzrə xidmətlər, ilkin və təkrar gəlirlər hesabatı.....	45
Qrafik 3. 2015-2018 illər üzrə maliyyə balansı.....	47